नं० १८

रोग निदान

नं. ८३६७६

कश्मीर विश्वविद्यालय
३०४ पत्राणि | आयुर्वेद

5460

34/35 Complete

F — ४०३

Complete.

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ प्रणम्य जगदुत्पत्ति
स्थितिसंहारकारणं स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं
त्रैलोक्यशरणं शिवं नानामुनीनां वचनै
रिदानीं समासतः सद्भिषजां नियोगात्
सोपद्रवारिष्टनिदानलिंगो निबाध्यतां रो
गविनिश्चयोयं नानातंत्रविहीनानां भिष

ज्ञामरूपमेथसं स्वंविज्ञानमानेकमय
मेवभविष्यति निदानंपूर्वरूपाणिरूपा
एयुपशायस्तथा संप्राप्तिश्चेतिविज्ञानरो
गाणांपंचधास्मृतं निमित्तहेत्वायतननाप्र
त्ययोत्तानकारणैः निधानमाहुःपर्यायैः
प्रागूपंयेनलक्ष्यते उत्पित्सुरामयोदोष

नि॰
दा॰
२

2

विशेषेणानधिष्ठितः लिंगमव्यक्तमल्पाव्या
ख्याधीनां तयथायथे तदेवव्यक्ततां याति तेन रू
पमित्यभिधीयते सख्याने व्यंजने लिंगं लक्ष
णं चिह्नमाकृतिः हेत्वव्यापिविपर्यस्त्वाविप
रीतार्थकारिणं ॐधयान्नविहारार्णवस्रुप
योगंस्थावावहं विद्याउपशायंव्याथेः सहि

सात्म्यमिति स्मृतः विपरीतोऽनुपशयो व्या

ध्यसात्म्येति संज्ञितः यथादुष्टेन दोषेण य

था चानुविसर्पता निर्वृत्तिरामयस्यासौ सं

प्राप्तिर्जातिरागतिः संख्याविकल्पप्राधान्य

बलकालविशेषतः साभिद्यते यथात्रैव

वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति दोषाणां समवेतानां वि

नि॰
दा॰
३
3

कल्पोषांशकल्पना स्यात्तत्रपरतंत्रभावाथे
प्राधान्यमादिशेत् हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्ब
लाबलविशेषणं दोषादिनतभुक्तांशेव्या
धिकालोयथामलं इतिप्रोक्तोनिदानार्थः स
मासेनोपदेक्ष्यते सर्वेषामेवरोगाणांनिदानं
ऽपिनामलः तत्प्रकोपस्यतुप्रोक्तंविविधाहि

नसेवते निदानार्थकरोरोगोरोगस्याप्युपजा
यते तद्यथाज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीयते
रक्तपित्तज्वरस्ताभ्यांशोषश्चाप्युपजायते
प्लीहाभिवृद्ध्याजठरंजठराच्छोथएवच ॥
अर्शोभ्योजठरंदुःखंगुल्मश्चाप्युपजायते
दिवास्वप्नादिदोषैश्चप्रतिश्यायश्चजायते

नि॰ दा॰ ५

प्रतिश्यायाद्यथाकासःकासात्संजायतेक्षयः
क्षयरोगस्यहेतुत्वेशोषस्याप्युपजायते ते
पूर्वंकेवलंरोगाःपश्चाद्धेत्वर्थकारिणः उ
भयार्थकरादृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः क
श्चिद्धिरोगोरोगस्यहेतुर्भूत्वाप्रशाम्यति न
प्रशाम्यतिचाप्यन्योहेत्वर्थंकुरुतेपिच प

५

वेहृच्छूनमान्तृणांदृश्यंपनेव्याधिसंकरः
निद्राशीतज्वरोहृद्विः मन्यास्तंभस्त्ववांतिश्च
तृष्णायाश्वाविनिग्रहः सन्निपातेमकर्या
त्वेकफवातोल्वणोभवेत् मूर्छाग्लानि
ज्वरोहिक्कातृष्णादाहोबलक्षयः उरःसा
दोविनिद्रत्वंस्फुरणंगुदनिस्रुतिः सर्वमूले

नि॰
दा॰
५

5

प्रलापश्च विण्मूत्रं शोणितान प्रभं पिडिकोद्दे
श्चनेत्रशूलं वास्तिहर्षप्रभेदनं देहमन्मोगासे
भेदोदर्शनस्याविनिग्रहः लिंगविस्फारिका
श्वेतसन्निपातेनिलोल्बनो बहिरंतज्वरो
दाहःशीतयोगात्कफानिलौ उत्कनःक्वापि
तौस्वासकामहिक्काप्रमीलिकाः पूर्वभेदे

विष्वंचीचपलापंगौरवंक्रमं नाभिपार्श्वे
ध्वजानस्यनत्रस्वेदःप्रवर्तते स्त्रोतोभ्यः
शोणितनाहतिःस्थूलंशाससस्वाभ्रंशं स्र
होरावेन्नजीवत्वंपिनाड्वेशीघ्रकारिणि
नेद्राषीनोज्वरोदाहोलक्ष्मोमधुरास्यता
श्रद्धाविगौरवालस्यंस्त्रीकानिष्ठीवनंभ्रशं

नि॰
द्रा॰
९

न्तस्मिन्मूर्छां वासिस्तस्माद्धृदि वा कश्चोऽत्र नि
ग्रहः कस्य निग्रहात्मितेऊर्ध्वात्सोपद्रवं ज्व
रं पित्तस्य निग्रहात्तऊढो मेदोमज्जास्थिगोऽनि
लः स्वेदे बहिर्गायामें हृत्नाहेस्तुपवासनः
स्त्रवेत्स्नाति भुंक्ते वा त्रिरात्रं नैव जीवति
तस्माद्यत्नेन महद्भैर्यैरिछद्भिः सिद्धिमुत्तमा

ज्ञातव्योवक्ष्यतेयोयंज्वरादीनांविनिश्चयः
दक्षावमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससंभवः ज्व
रोष्टधापृथकद्वंद्वसंघातागंतुजाःस्मृताः
मिथ्याहार्विहाराणांदोषाह्यामाश्रयाश्रयः
बहिनिरस्यकोष्ठाग्निंज्वरदास्यूरसानुगाः
स्वेदावरोधसंतापःसर्वांगग्रहणंयथा यु

नि॰
दा॰
७

गपद्यन्तरोगेषु सज्वरो व्यपदिश्यते श्रमोर
तिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः इच्छाद्वेषौ
मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु जृंभांगम
र्दो गुरुता रोमहर्षोरुचिस्तमः अप्रहर्ष
श्च शीतं च भवंत्युत्पत्स्यति ज्वरे सामान्य
तो विशेषेण जृंभात्यर्थं समीरणाः पित्ता

नयनेयोर्दाहःकफादन्नात्तविस्तया सर्व
लिंगसमाव्याप्तिःसर्वदोषप्रकोपजे रूपै
रन्यतराभ्यांचसंसृष्टैर्द्वंद्वजंविदुः वेपथु
र्विषमोवेगःकंठोष्ठपरिशोषणं निद्राना
शःक्षवस्तंभोगात्राणांरौक्ष्यमेवच शिरो
हृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यंबद्धविट्कता भवे

नि॰ दा॰ ८

निविविधावातवेदानापादस्त्रिजाः पिंडि
कोद्वेष्टनंकर्णास्वनोवक्रकषायता ऊरु
सादोहनुस्तंभोविश्लेषासंधिजानुनोः शुष्क
कासोवलिलोमदंतहर्षःभ्रमभ्रमौ स्त्रक
र्णनेत्रमूत्रादिस्त्रद्ग्लापौसकामिना शू
लाध्मानेजंभनंचभवंत्यनिलजेज्वरे वी

गातीक्ष्णोतिसारश्चनिद्राल्पत्वंतथावमिः
कंठौष्ठमुखनासानांपाकस्वेदश्चजायते प्र
लापोवक्त्रकटुतामूर्छादाहोमदस्तृषा पीत
विण्मूत्रनेत्रत्वंपैत्तिकेभ्रमएवच इतिपित्तज्व
रचिह्नं स्तैमित्यंस्तिमितोवेगआलस्यंमधुरा
स्यता शुक्लमूत्रपुरीषत्वंस्तंभस्तृप्तिरथापि

नि· व गौरवं शीतमुत्क्लेशोरोमहर्षोतिनिद्रता

दा· इतिश्लेष्मज्वरं विज्ञं तस्मान्मूर्छाभ्रमोदाहः स्व

५ प्ननाशःशिरोरुजः कंठस्यशोषोवमथूरोमह

९ र्षोरुचिस्तमः पूर्वभेदश्चजृंभावातपित्तज्वरा

कृतिः स्तैमित्यंपर्वणांभेदोनिद्रागौरवमेवच

शिरोग्रहःप्रतिश्याय कासःस्वेदाप्रवर्तनं सं

तापोमध्यवेगश्चवातश्लेष्मज्वराकृतिः
लिप्ततिक्तास्यतातंद्रामोहकासोरुचिस्तृषा
तथाजंभाचसस्वेदकफापित्तप्रवर्तनं मुहु
र्दाहोमुहुश्शीतंश्लेष्मापित्तज्वराकृतिः त्वगे
दाहः त्वगेशीतमस्थिसंधिशिरोरुजः संता
वेकलुषेरक्तेनिर्भुग्नेचापिलोचने सस्वनौ

नि॰ दा॰ ए॰

10

मरुज्जौकंठौकंठस्तूकैरिवाहतः तद्वामो
हृद्वलापस्वकासश्वासोत्कविभ्रमः परि
दग्धाखरास्पर्शाजिह्वास्वलोहृतापरे ष्ठी
वनेरक्तपित्तस्यकफेनोन्मिश्रितस्यच शि
रसोलोठनंतस्मान्निद्रानाशोहृदिव्यथा
ध्वैनमूत्रपुरीषत्वंविग्राहृष्टीनमल्पशाः कृ

घ्रात्वंनातिगात्राणांप्रनत्वंकंठकजनं को
ठानांश्यावरक्तानांमंडलानांचदर्शनं मू
कत्वंस्रोतसांपाकोगुरुत्वमुदरस्यच चि
रात्पाकश्चदोषाणांसन्निपातज्वराकृतिः
दोषेविवृद्धेनष्टेग्नौसर्वसंपूर्णलक्षणः
सन्निपातज्वरोसाध्यःकृच्छ्रसाध्यस्ततोन्यथा

नि·
दा·
११

सप्तमेदिवसेष्टमेदशमेद्वादशेपिवा पु
नर्वीरत्नरोभूत्वाप्रशमंयातिहंतिवा स
प्तमीद्विगुणायावन्नवम्येकादशीतथा
एषात्रिदोषमर्यादामोक्षायचवधायच पि
त्तकफानिलवृद्ध्यादशमदिवसद्वादशा
हसप्ताहात् हंतिविमुंचतिवाशुत्रिदोषजो

धातमला.... त् सन्निपातज्वरस्यांतेक
र्णमूले सुदारुणः शोथः संजायते तेन कश्चि
देव विमुच्यते ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा
ज्वरांततो वा श्रुतिमूलशोथः क्रमादसा
ध्यः खलु कष्टसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः
प्रदिष्टः तदृशीने महानिद्रा दिवाजागरणानि

नि॰
टी॰
१२

12

शि मदावानैववातिद्रामहान्त्वेदोतिनैववा
गीतनर्त्तनहास्यादिविह्वतेह्राप्रवर्तितं ल
स्याप्रमीलिकाश्वासस्तालुशोषोज्वरोरुचिः
श्वानोह्रोगात्रसंभेदःकामस्तन्द्राश्रमभ्रमाः
विज्ञाख्येसन्निपातेस्याह्लिंगंपित्तातिलोल्वणे
संतोदोर्दहिलोपार्श्वेहृदिशीर्षगलेग्रहाः

दाहोंतःशीततावाह्येनिष्ठीवकफपित्तयोः
हिक्काप्रमीलिकाश्वासोनिद्राकंपप्रलापकः
रूक्षाग्रीवसभेदोवदनेतिक्तताह्लणा कफ
पित्तात्मकेचैवलक्षणंभल्लसंज्ञके ह्नन्नाशोज
ठरेदाहःकटीवक्ष्योश्चहृग्रणं शिरोगौरवमा
लस्यं भवेत्कफाधिकेरूपंसन्निपातेतुफेफणे

नि॰ मध्यहीणाधिकाःऊर्ध्वःपित्तवातकफाःक्रमात्

टी॰ मध्यदाहंज्वरंनिंपंस्वल्पशूलेविसंज्ञता मन्या

१३ यांहृदयेकंठेमस्तकेवदनेरुजा हिक्का

गगौरवंग्लानिंवाकसंगंहनुसंगतिं प्र

मीलेचकटीनोदंकामश्वासंमपत्तकफ

उत्पायकर्णमूलेचस्थूलंशोनिंगतापि

ऊर्ध्वेत्रिकर्णिमूलाख्यांपिटिकांकर्णिमूलगां
बालाकृतिःसविज्ञेयःसुहृद्वैर्नजीवति
मध्यक्षीणापिकायत्रऊर्ध्वंःवातादयःक्रमात्
स्वंस्वंरूपंचशब्दाश्चजिह्वास्तंभश्चकर्कशो
कंठेकूजनमालस्यंमुखंबालजकोपमं शू
कपूर्णगलत्वंचशुष्ककंठोष्ठतालुतो स्रंत

नि॰
दा॰
१४

14

दीहंगरदभ्रंशंवांनाशंटष्ठिनिग्रहं सरक्त
कफनिष्ठीवंकछ्छानत्लोकेमङमेङः
प्रमीलश्वासकासानांप्रत्यहंपरिवर्धनं प्र
निष्ठेछ्छामथ्योग्लानिंपार्श्वबाणहृनोपमे
कफस्याकृष्यमानस्यहृदयात्प्रवर्तनं पा
र्श्वयानेयथाकांडैस्त्रादिनेभिद्यतेभृशं

शाख्यकर्कटकोनामसन्निपातःसुदारुणः ह
ङ्मध्यमहीनाख्यकर्कटःवानादयःक्रमात् प
कपन्नाभिचान्नेवयत्रलिंगस्वकंस्वकं कंपम्
र्कोभ्रमायासेविलापारतिमोहनं संमोहक
इतिख्यातःसन्निपातमहर्षिभिः हीनव्रह
ङ्मध्यस्थायत्रवानादयःक्रमात् ऊर्वेत्य

नि॰ तोनेककटंखे खलिंगंचक्रितः कफपि
दा॰ तास्रजोवास्योनिर्गमःस्फोटसंभवः सर्व
१४ गात्रप्रपाकेवसंग्रामाख्योज्वरोमतः प्रह
15 हहीनसंमख्यायत्रवातादयः क्रमात् खे
खेरोगंप्रजवेतिविलापायासकंपनं म
न्यास्तंभनमन्यांश्वमूर्छामोहारतिभ्रमात्

सन्निपातः स विज्ञेयस्तैः क्रकचसंज्ञकः
मध्यप्रवृद्धहीनाश्च यत्र वातादयः क्रमात्
संस्वेद्रूपं प्रकुर्वंति स्तब्धांगलग्रहः शिरो ग्रं
नः पक्वं निसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः
कंठोष्ठशुस्वनासानोपाकः स्वेदश्च जायते
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्छा दाहो मदस्तृषा

नि॰
टी॰
२८

16

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वंपैत्तिकेभ्रमएवच स्तै
मित्यंस्निग्धमितोवेगआलस्यंमधुरास्यता शु
क्लमूत्रपुरीषत्वंस्तंभस्वप्नस्तथापिच गौर
वंशीतमुत्क्लेदोरोमहर्षोतिनिद्रता श्र
न्तिश्चपयोरुचिःकामःकफजेत्वोगश्चग्लाना
त्मतामूर्छाभ्रमोदाहःस्वमनाशःशिरोरुजा

कंठस्यशोषवमथुरोमहर्षोरुचिस्तथा पूर्व
भेदश्चजृंभाचवातपित्तज्वराकृतिः स्तैमि
त्यंपर्वणांभेदोनिद्रागौरवमेवच शिरो
ग्रहः प्रतिश्यायःकासस्वेदप्रवर्तनं संता
पोमध्यवेगश्चवातश्लेष्मज्वराकृतिः लि
प्ततिक्तास्यतातंद्रामोहःकासोरुचिस्तृषा

नि॰
दा॰
९

तथाल्लमस्तम्भस्वेदःकफपित्तप्रवर्तने म

हुर्दाहोमुहुःशीतंश्लेष्मपित्तज्वराकृतिः

क्षणेदाहःक्षणेशीतमस्थिसंधिशिरोरुजा

सास्रावेकलुषेरक्तेनिर्भुग्नेचापिलोचने

सस्वनौसरुजौकर्णौकंठःशूकैरिवावृतः

तंद्रामोहःप्रलापश्चकासःश्वासोरुचिर्भ्रमः

परिदग्धात्वरसज्ञाजिह्वास्वस्थागतापरं
ष्ठीवनंरक्तपित्तस्यकफेनोन्मिश्रितस्यच
शिरसोलुठनंतस्मान्निद्रानाशोहृदिव्यथः
स्वेदमूत्रपुरीषाणांविराहूर्शनमल्पशः
कृशात्वंनातिगात्राणांपतनंकंठकूजने
कोठानांपुष्पावरक्तानांमंडलानांचदर्शने

नि॰
दा॰
१८

18

स्रुकांवस्त्रोतसांपाकोग्रहत्वमदयकृत्
ष्ठीहत्यन्तक्लोमांत्रादरेषुच पूयस्त्रावेग्र
दास्यार्थांघ्रीणिदंतगानिर्न्दरणां मदाहनन
रस्येवक्षायनेचविशेषतः पाकलाख्यः
सविज्ञेयःसन्निपातःसुदारुणः हृज्ञावाता
दयोयत्रसर्वैःस्वैर्लिंगैःसमान्विताः उक्तासप

रतोऊर्ध्वः मूकतोस्त्वहृतोदश्चः श्वासन्दनेष्क
नेनाशंस्तब्ध्रंगात्वंविसंज्ञता जीवनंचक्षुहे
तीनेसज्ञेयः कूटपाकलः कूटपाकलिनं
हक्षाव्याहरंत्पल्पबुद्धयः गरदेवपिशाचा
यैर्भूनाद्यैर्वाग्रहाधिताः इत्युक्तानिबलृका
दित्रयोदशसन्निपातलक्षणानि त्रयोदो

ष्ठः समाश्लिष्य चेष्टां वा देहचेतसो प्रभिन्या
सं प्रकुर्वन्ति प्राणायतनगोचराः नासूक्ष्मशी
तोल्पसत्त्वो भ्रान्तप्रेक्षी हतप्रभाः खरजिह्वाशु
ष्ककंठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः सास्रुनिर्भुग्न
नयनो भग्नदेहश्री हतस्वरः सन्निपातितः
श्रोत्रे प्रलापोपद्रवैर्युतः नमाभिन्यासमासिमा

ऽहतौजसमथापरे सन्निपातज्वरंकष्ट
मसाध्यमपरेजगुः इत्यभिन्यासज्वरः ज्ञ
यः प्रकुपितादोषाउरः स्रोतोनुगामिनः
स्रामविरुद्धाग्रथिताबुद्धींद्रियमनोगताः
जनयंतिमहाघोरंमभिन्यासंज्वरंदृढं स्व
लेनेत्रेप्रस्रमिष्ठनचेष्टांकांचिदीहते

नि॰ नचदृष्टिर्भवेन्नस्यसम्यगर्थावलोकने न
दा॰ चघ्राणरसस्पर्शाः शब्दोनैवावबुध्यते शि
२९ रोलोडयतेभीक्ष्णमाहारंनाभिनंदति ऊजते
20 नयतेचैर्यपरिवर्तनमीहते कलंप्रभाषते
किंचिदभिन्यासः सउच्यते प्रत्यक्षेयः सम्भू
यिष्टंकश्चिदेवात्रसिध्यति अप्यभिन्यासनिदा

ने अभिघाताभिचाराभ्यामभिषंगाभिशाप
तः आगंतुर्जायते दोषो यथास्वं तं विभावयेत्
श्यावास्यता विषकृते दाहोतीसार एव च
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्छया
ओषधेगंधजे मूर्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा
कामजे वित्तविभ्रंशस्तंद्रालस्यमभोजने

नि॰
दा॰
२१
21

हृदयेवेदनाचास्यगाढंचपरिशुष्यति भ
यात्प्रलापःशोकाच्चभवेत्कोपाच्चवेपथुः
अभिचाराभिशापाभ्यांमोहस्तृष्णाचजायते
भूताभिषंगादुद्वेगोहास्यरोदनकंपने क
फःशोकाद्भयाद्वायुःक्रोधात्पित्तंत्रयोमला
भूताभिषंगात्कुप्यंतिभूतसामान्यलक्षणाः

दोषोलोहितसंभूतोज्वरोत्सृष्टस्यवापुनः॥धा
तुमन्यतमंप्राप्यकरोतिविषमज्वरं संततः
सततोन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ संततो
रसधातुस्थःसततोरक्तधातुगः संतत
श्चैवविज्ञेयःसोन्येद्युःपिशिताश्रितः मे
दोगतस्तृतीयेह्न्यस्थिमज्जगतःपुनः

नि॰ दा॰ २२

22

ऊर्ध्वाद्यानर्थकंचोरमंतनकंविषमज्वरं स
माहंवादशाहंवाहादशाहमथापिवा
संत्यागयोविसर्गीस्यात्संततःसनिगद्यते
अहोरात्रेसततकौद्वौकालावनुवर्तते
प्रत्येकंकल्यहोरात्रेमेककालेप्रवर्तते
स्रोतोभिविस्तृताद्दोषागुरवोरसवाहिभिः

सर्वेदेहानुगाःसाध्याःऊर्ध्वंतेसततज्वरं

तृतीयकस्तृतीयेऽह्निचतुर्थेऽह्निचतुर्थकः

दिनमेकमतिक्रम्यप्रत्येतिसश्चतुर्थकः

ग्रथिष्ठोनेयथाभूमिंवीजंकालेप्ररोहति

ग्रथिष्ठोनेनथ्यायाहून्दोषःकालेप्रकुप्यति

यःस्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यांतथैवच

नि॰ वेगानस्यानि विषमः सज्वरो विषमः स्मृतः
दा॰ केचिद्भूताभिषंगोत्थं ब्रुवते विषमज्वरं स
२३ मरुद्धिं वलकाले च प्राप्य दोषस्तृतीयकः
चातुर्थिकं च कुरुते प्रत्यनीकबलाश्रयात्
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः
23

वात्तर्थिकं दर्शयन्ते प्रभावें द्विवियं ज्वरः जे
वाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वैं शिरस्योनिलसंभवः ऊ
ध्वकायं त्रयः पूर्वं गरह्लीनो सोनिलात्मकः म
ध्यकाये त्तु गरह्लाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः पू
र्वं गरह्लात्ययः काये श्लेष्म हृद्स्वत्तर्थकः वि
षमज्वरपर्वान्यः वात्तर्थकाविपर्ययः पूर्वे

नि॰ गल्लास्यःकार्यश्लेष्महृद्ग्रस्तवर्णकः वि
दा॰ षमज्वरप्रवाद्यःचातुर्थकविपर्ययः अ
२४ हाद्यहेज्वरयतिदिनमेकंविपर्ययः स
24 मध्येज्वरयत्याह्निकाद्यन्तेचविमुंचति
बलसोवायुनायुक्तःसीतादिघडुहज्वरं
जनयेन्नयनस्रावंत्वक्पीडांमधुरास्यतां

नित्यंमंदज्वरोत्तप्तःस्तूनकस्तेनजीवति
स्तब्धांगःश्लेष्मभूयिष्ठोनरोवातबलासकी
प्रलिंपन्निवगात्राणिचर्मणागौरवेणच
संदज्वरविलापीचसशीतःनाप्रलेपकः
विदग्धेनरसेदेहेश्लेष्मपित्तव्यवस्थिते ते
नार्धंशीतनगोदेहेचार्धमुष्णंप्रजायते का

नि॰
दा॰
२५

25

येडुष्टंयदापित्तंश्लेष्मावांतेव्यवस्थितेः
तेनोष्मत्वंशरीरस्यशीतत्वंहस्तपादयोः
कायेश्लेष्मायदादुष्टःपित्तंवांतेव्यवस्थिते
शीतत्वंतेनगात्राणांमुष्मत्वंहस्तपादयोः
नात्तेनिलाश्वविषमोज्वरःसमुपजायते
कफपित्तेहिनिर्द्दिष्टेचेष्टयतिनिलःसदा

समौवातकफौयस्यहीनपित्तस्यदेहिनः
प्रायोरात्रौज्वरस्तस्यदिवाहीनकफस्यतु
त्वकस्थौश्लेष्मानिलौशीतमादौजनयतोज्वरं
तयोःप्रशांतयोपित्तमंतेदाहंकरोतिच
करोत्यादौतथापित्तंत्वकस्थंदाहमतीवचः
तस्मिन्प्रशांतेत्वितरौकुरुतःशीतमंततः

नि॰
दा॰
२८

26

द्वावेतौदाहशीतादिज्वरौसंसर्गजौस्मृतौ दा
हपूर्वस्तयोःकष्टःकृछ्रसाध्यतमश्चसः गु
रुताहृदयोत्क्लेशःसदनंछर्द्यरोचकौ रस
स्थेतुज्वरेलिंगंदैन्यंचास्योपजायते रक्त
निष्ठीवनंचदाहोमोहश्छर्दनविभ्रमौ प्रला
पःपिटकातृष्णारक्तप्राप्तेज्वरेनृणां पिं

डिकोदेहृनंतस्मात्सहृमूत्रपुरीषिता त्
स्मांतदाहविक्षेपौग्लानिःस्यात्मांसकेज्वरे
त्स्पर्शःस्वेदस्तृषामूर्छाप्रलापश्छर्दिरेवच
दौर्गंध्यारोचकौग्लानिर्मेदस्थेचासहिष्णुता
भेदोस्थ्नांकूजनंश्वासोविरेकश्छर्दिरेवच
विक्षेपणंचगात्राणांविद्यादस्थिगतेज्वरे

नि॰ नमः प्रवेशानेह्निककाकामः सैस्यंवमित्तथा
दा॰ पंतदीहोमहास्वामोमनाछेदसमजगे म
२२ रणेप्राप्तुयानत्रसुकस्यानगनेज्वरे शोप
मः सजुनामोन्नः सुकस्यनविशेघनः
रमरकाप्तिनः साध्योमामसमेदोगनस्वयः
मस्थिमजगतः कुछः सुकस्येतनजीवति

27

वर्षाशरद्वसंतेषुवाताद्यैःप्राकृतःक्रमात्
वैकृतोन्यःसदुःसाध्यःप्राकृतश्चानिलोद्भवः
वर्षासुमारुतोदुष्टःपितश्लेष्मान्वितोज्वरं
कुर्यात्पितंचशरदितस्यचानुबलःकफः
तत्प्रकृत्याविसर्गाच्चतत्रनानाशनाद्भयं
कफोवसंतेतमपिवातपितंभवेदनु

नि॰ कालेयथास्वंसर्वेषांप्रवृत्तिर्वृद्धिरेवच नि
दा॰ दानोक्तोऽनुपशयोविपरीतोपशायिता त्र
२८ नदीहोधिकास्तस्मात्प्रलापःस्वसनंभ्रमः
28 संध्यास्थिशूलमस्वेदोदोषवर्चोविनिग्रहः
ध्वंनवेगस्यलिंगानिज्वरस्यैनानिलद्भवेत्
संतापोभ्यधिकोबाह्यस्तस्मादीनांचमार्दवं

बहिर्वेगस्यलिंगानिसुखसाध्यत्वमेवच ला
लाप्रमेकोहृल्लासस्तृदयास्वद्वारोचकः
तंद्रालस्यविपाकास्यवैरस्यगुरुगात्रता
क्षुन्नाशोबहुमूत्रत्वंस्तब्धताबलवांज्वरः
आमज्वरस्यलिंगानिनदद्यात्तत्रभेषजं भे
षजंह्यामदोषस्यभूयोवर्धयतिज्वरं

नि॰ शोथनेशमनीयंवाकरोतिविषमज्वरं ज्व
दा॰ रवेगोधिकास्तस्माप्रलापःश्वसनंभ्रमः म
२९ लप्रहतिकन्तक्लेशःपश्यमानस्यलक्षणं
क्षनक्षामनालघुत्वंचगात्राणांज्वरमार्दवं
दोषप्रहतिकन्स्माहोनिरामज्वरलक्षणं प्र
कोक्षालाचवंग्लानिःस्वस्यनामप्रमन्नता

29

उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लेखितलक्षणं
श्वासोमूर्छारुचिच्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहः
हिक्काकासांगभेदश्च ज्वरस्योपद्रवादश
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरःसाध्योऽनुपद्रवः
हेतुभिर्बहुभिर्जातोबलिभिर्बहुलक्षणः
ज्वरःप्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः

नि॰
दा॰
३॰
30

ज्वरक्षीणस्यशूनस्यगंभीरोदैर्घरात्रिकः
असाध्योबलवान्यश्चकेशसीमन्तकृज्ज्वरः
गंभीरस्तुज्वरोज्ञेयोह्यन्तर्दाहेनतृष्णया
आनद्धत्वेनचात्यर्थंश्वासकासोद्भवेनच
यस्यस्वेदोतिबहुलःपिच्छलोयातिसर्वशः
देहिनःशीतगात्रस्यतदामरणमादिशेत्

केशाःसीमंतनोयस्यसंहिमेविनतेभ्रुवौ
लुलंतिवाह्निपक्ष्माणिसोविराधातिस्तनवे
श्राबिलाद्दंप्रनाम्यंतेनिद्राप्रक्रमतीवच श्री
णशोणितमांसेचनरंहपयतिज्वरः श्रा
रंभाद्दिषमोयक्षयस्त्रवैदैर्यंगात्रिकः श्री
णस्यचातिद्दहस्यगंभीरोयस्यहंनिते

नि॰ ष्मात्तोतिसारमूर्च्छाचमूत्रकृछ्रमसंज्ञता
दा॰ विषमज्वरेष्वविज्ञेयाः पंचसाध्याः उपद्रवाः
३१ विसंज्ञस्ताम्यतेयस्तुक्षीणेतेनिपतितोपिवा
शीतार्दितोंतरुष्मश्चज्वरेणाश्रियतेनरः
शीतः स्वेदोललाटादेःश्लथसंधानवेथनः
मुह्यमानश्याम्यमानेयोः मत्स्योपिनजीवति

31

योल्पहृरोमारूक्षांगोल्पदिसंधानमूलवान्
वक्रेणचैवोच्छसितितंज्वरोहंतिमानवं
हिक्काश्वासमतृषायुक्तंमूढंविभ्रांतलोचनं
संततोच्छ्वसिनंक्षीणंनरंहृपयतिज्वरः
हतप्रभेंद्रियंक्षाममरोचकनिपीडितं
गंभीरंतीक्ष्णवेगांतंज्वरितंपरिवर्जयेत्

नि० प्रेतैःसहपिबेन्मद्यंस्वप्नेयःकृष्यतेशुना
दा० सघोरंज्वरमासाद्यजीवितेनविसृज्यते
३२ ज्वरःपूर्वाह्णिकोयस्यशुष्ककासश्चदारुणः
बलमांसविहीनस्ययथाप्रेतस्तथैवसः
ज्वरोयस्यापराह्णेतुश्लेष्मकासश्चदारुणः
बलमांसविहीनस्ययथाप्रेतस्तथैवसः

32

सहसाज्वरसंतापस्तृष्णामूर्छाबलक्षयः
विश्लेषणंचसंधीनांमुमूर्षोरूपजायते गो
मर्मोवेदनायस्यस्वेदःप्रच्यवतेभृशंविस
लेपज्वरोघस्मरस्यदुर्लभंतस्यजीवितं
स्वेदोललाटेहिमवान्नरस्यशीतार्दितस्यापि
स्तापिब्लस्य कंठस्थितोयस्यनयातिवक्तो

नि॰
दा॰
३३

33

त्वंनेयमस्येतिगर्हंसमर्थः सदोषशाखेव
शाखान्तद्वेस्तवेतिवेगवत् लिंगमेतद्धि
जानीयाज्वरमुक्तस्यरोगिणः दाहःस्वेदोभ्र
मस्तस्माकंपविज्ञेदमेत्ततः कूजनंजस्यवेग
प्रमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे विदोषजेज्वरेलेनदंत
वेगवद्दंतयोः लक्षणंमोक्षकालेस्यादन्यस्मि
न्स्वेददर्शने विगतक्लमसंतापमव्यथंविमलेंद्रियं

युक्ते प्रकृतिसत्वाभ्यां विद्यात्तरुणमज्वरं स्वेदो लघु
त्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च क्षवथुश्चान्नलिप्सा
च ज्वरमुक्तस्य लक्षणं निद्रानाशो हृदिस्तम्भो विष्ट
म्भो गौरवारुची अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकल
क्षणं देहलघुत्वमपगतक्लममोहसंतापः पाको मु
खे करणसौष्ठवमव्यथत्वं स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिम
नोऽन्नलिप्सा कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि विशु
ष्कास्यापि शिरसो व्यथा यस्या नतुं चाति प्रविष्टान्नः स विज्ञे
योऽज्वरः

नि॰ दा॰ ३५

पुनर्हर्षे पैत्तिकं इति श्रीमाधवविरचिते रुग्वि
निश्चये ज्वरनिदानम् ॥ अथातीसारनिदानं ॥
गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चातिभोजनैः
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः

नृणां भवन्त्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते संश
म्यापांधातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाधः
प्रणुन्नः सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं
घोरं षड्विधं तं वदन्ति एकैकशः सर्वशश्चापि
दोषैः शोकेनान्यश्चामदोषेण षष्ठः केचि
त्त्वाहुस्त्वेकरूपप्रकारमित्येवं ॥

ति॰ तत्काशिराजस्त्ववोचत् स्विन्नाभिपाण्डुदरक्तदि
दा॰ तोदगात्रावसादानिलसन्निरोधः विङ्गमा
३६ यमानमथापविपाकोभविघ्नतस्तस्यगुरस्मरा
णि श्रकणेफेनिलेहृदमल्पमलंमङमेङः
शाकदामंसककञ्चहेमाकनेनानिसार्यने
पितास्पीनेहरितेलोहितेचतस्माभूश्छीदा

36

हृपाकोपपन्नं शुक्लं सांद्रं श्लेष्मणा श्लेष्मगुल्मं
विस्वप्नीतेलहृद्रोमामनुष्यः वाराहस्वेहमो
माभ्रुसहश्रीसर्वेह्रपिणां हृद्धसाध्यमतीसारं
विद्याद्दोषत्रयोद्भवं तैस्तैःभावैःशोचतोल्पा
शनस्यबाष्पोष्माचैववह्निमावध्यजंतोः कोष्ठं
गत्वाह्देभयेनतस्यरक्तेनसत्वाय ॥

नि॰
द्वा॰
३१९

लाक्ताकनंतीप्रकाशं निर्गच्छेद्दैविद्दिमिश्र
लविद्दानिर्गयंवागंयवान्वातिस्मारः शोको
त्पन्नोड्डविन्स्पातिमाद्रंरोगोवैद्यः कष्टप्रवन्न
दिष्ट सन्नाजीर्णाभ्योऽन्नाः लोभयंतः कोष्टग
न्वायान्तसंवामेलोच नानावर्णोनैकशः स्मार
यंतिस्थलोपेतंघष्टमेतंवदंति श्रामपक्वक्क

31

मेह्निन्वानातिसारेक्रियायतः ग्रतःसर्वाति
सारेषुज्ञेयपाकामलक्षणं संसृष्टमेभिर्दो
षैस्तुन्यस्तमप्स्ववसीदति पुरीषंभृशदौ
र्गंध्यपिच्छिलंचामसंहितं एतान्येवतु
लिंगानिविपरीतानियस्यैव लाघवंचवि
शेषेणतस्यपक्वंविनिर्दिशेत् वराहमेदो

नि॰ मांसाब्रसर्वत्रूपत्तसर्वजः सनास्त्रपद्रवः
दा॰ हष्ठोनानिडहेष्ठथान्तष्ठ बालेहडेन्त्व।
३८ साध्योयेलिंगैरेतैरुपद्रवः अपिनामसा
ध्यः स्यादनिडहेष्ठथान्तष्ठ मजत्यामेद्य
कृत्वाहिद्रपकंचसर्वतेजले विनापि
द्रवसंघातैःकफात्पकेचमज्जति पक्व

38

जोब्रवमकाशंयकृत्पिंडनिभंतत्तु हृत
तैलवसामज्जावेशवारपयोदधि मांस
यावनतोयाभंहक्सेनीलाकृष्णाभे क
र्दमेचकंस्निग्धंचंद्रकोपगतेघने ऊ
णापमस्तुलिंगाभेस्तुगोधिकापित्तेबरु
त्स्माद्दाहतमःश्वासमहिक्कापार्श्वास्थिशूलिने

नि॰
दा॰
३९
39

यामनीपूर्णिशीघ्रंचनालजिह्वास्यशोषणं
प्रलापवक्त्रंचभिषग्वर्जयेदतिसारिणं
श्वसंहतंगुदंक्षीणंशूलाध्मानमुपद्रुतं
गुदेपक्वेगतोष्मानमतीसारिणमुत्सृजेत्
श्वासशूलापिपासार्त्तंक्षीणंज्वरनिपीडितं
विशेषेणनरंवृद्धमतीसारोविनाशयेत्

शोथंशूलंज्वरंतृस्नांकामंश्वासमरोचकं
छर्दिंहिक्कांचमूर्छांचदृष्ट्वातीसारिणंत्यजेत्
हस्तपादांगुलीसंधिप्रपाकोमूत्रनिग्रहः १
शीघ्रस्मोस्मताचैवमरणायातिसारिणां
पित्तेह्रुनियदात्पर्यंद्वयात्मश्लातिपैत्तिके
नटोपजायतेभीत्तांरक्तातीसारउल्वनः

नि॰ दोषोलिंगेनमतिमान्संसर्गंतच्चलक्षयेत्
दा॰ द्वंद्वजंतद्धिजानीयाल्लक्षणैर्योगवेदिभिः
नं॰ वायुःप्रवृद्धोनिचितंबलासंनुदत्यधस्ताद
हिताशनस्य प्रवाहतोल्पंबहुशोमलाक्तंप्र
वाहिकांतांप्रवदंतितज्ज्ञाः प्रवाहिकावातकृ
तासशूलापित्तात्सदाहासकफाकफाच्च

50

सशोणिताशोणितसंभवाचताः स्नेहहृद्
प्रभावामतास्त नासामतीसारवदादिशेच्च
लिंगं क्रमेवामविपक्वतां च यस्योच्चारं विना
मूत्रं सम्यग्वायुश्चगच्छति दीप्ताग्नेर्लघुको
ष्ठस्यगतास्तस्योदरामयाः ज्वरातिसारयोरु
क्तं लक्षणंयत्पृथक्पृथक् तस्माज्ज्वरातिसा

नि॰ दा॰ धर

रस्यनेननाशोदितेशुनः शन्यतीमारतिया
ने शुण्यरहणीतिथाने श्वतीमारेनिहुते
पिंमदाग्रेरहिताधानात् भूयःसंहृप्रितो
वह्निर्यरहणीमपिहु पचेत् मांसास्र
कमेदसांतिस्रोयकृतन्ध्नीक्लोश्रत्तर्थिका
पंचमीचतथोशरणांषष्ठीचाग्नियराखता रेतो

५१

यगासममीस्यादिनिममकलाःस्मृताः ब
ह्रीपितृयगानामयाकलापरिकीर्त्तितः प
क्रामाघ्रायमध्यस्याग्रहणीमानिगद्यते
ब्रह्मायिघ्रानमन्त्रस्यग्रहणाद्ग्रहणीस्मृता
नाभेरूपरिमासाग्निबलोपबृंभकर्हिता ब
पक्वंधारयत्यन्नंपक्वंस्त्रजातिपार्श्वतः ग्रह

नि॰ एणाबलमग्निर्हिंसत्वापिग्रहणीभिर्नः तस्मात्सहाभिनेवक्षौग्रहणीसंग्रहप्रयने

दा॰ पकैकशःसर्वशोश्चदोषैरन्यथर्थिमूर्छितैः

५२ साऽह्याबलशोभुक्तमाममेवविसृंचति

42 पक्वंवासरुजंपूतिमऽर्बहुंमुहुर्द्वेवं ग्रहणीरोगमाऽल्लमायुर्वैदविदोजनाः

सर्वदूष्यंतत्रतस्येदंतस्माल्लक्ष्मबलक्षयः
विदाहोऽन्नस्यपाकस्यचिरात्कायस्यगौरवं
कटुतिक्तकषायातिरूक्षसमन्नदुष्टभोजनैः
प्रमिताल्पशनात्यध्ववेगानिग्रहमैथुनैः मा
रुतःकुपितोवह्निःसंछाद्यकुरुतेगदान्
तस्यान्नंपचतेदुःखंशूलपाकंसवेगता क्रे

नि॰
दा॰
४३

दाहशोषमदात्तस्मात्तिमिरं कर्णयोः स्वनः
पार्श्वांसवक्षणग्रीवाहृगभीदणां विषूचिका
स्तनपीडाकार्श्यदौर्बल्यवैरस्यपरिकर्तिका
गरुडिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा जी
र्णेजीर्यतिवाध्मानं भुंक्ते स्वास्थ्य....
सवानगलस्यदोषोग्रोल्लीहांशांकीचमानवः

43

विद्यान्तः स्वेद्रवं शङ्कं तन्वा मे शाह्लकेणवत्
पुनः पुनः स्रजेद्दर्वैः कामस्थासादितोनिलात्
कह्जीर्णविद्यालम्लहारायैः पित्तमूल्वणं
संस्रावयेदन्यनलं जलं नतमिवानलं सो
जीर्णनीलपीतभेपीताभः सार्यतेद्रवं स
धूमोज्ज्वारदयिम्लकंठादाहकचित्तघार्दितः ।

नि॰
दा॰
४४

54

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्
भुक्तमात्रस्य वक्षस्थो हन्त्यग्निं कुपितः कफः
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासाध्यरोचकाः
आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः हृ
दयं मन्यते स्त्यानं मुदरं लिप्तमिवेगुरु दुष्टो
मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणं भिन्ना

संश्लेक्ष्मसंस्हेष्ग्रक्तवर्वः प्रवर्तितं स्वह्न
ष्टास्यापिटौर्बल्पमालसंचकफात्मके
ष्टथ्यव्वानादिनिर्दिष्टह्रेह्नलिंगसमागमे
त्रिदोषंनिर्दिदेवंतेषांवस्पामिलह्नाणे स्वे
चक्रूजनमालसंटौर्बल्पंसदनेंभ्रमः द्व
वंचनंसितंस्त्रियंसकीटेवेदनेंश्राह्नत्

नि॰
दा॰
प॰ ५

45

आमंबहुसपैच्छिलंसशब्दंसवेदनं
पक्षान्मासाद्दशाहाद्वानित्यंवापिविमुञ्चति
दिवाप्रकोपोव्रजतिरात्रौशान्तिंव्रजत्यपि
दुर्विज्ञेयादुर्निवाराचिरकालानुबंधिनी
साभवेदामवातेनसंग्रहग्रहणीमता लिं
गैरसाध्योग्रहणीविकारोयैस्तैरतीसारगदो

नसिद्ध्येत् वृद्धस्यनूनंग्रहणीविकारोह
त्वानलंचैवनिवर्ततेच इतिग्रहणीनि
दाने अथार्शोनिदाने पृथग्दोषैस्समस्तैश्च
शोणितात्सहजानिच अर्शांसिषट्प्रका
राणिविद्याद्गुदवलित्रये दोषास्त्वङ्मांसमेदां
सिसंदूष्यविविधाकृतीन् मांसांकुरानपा

नि॰
दा॰
५९

46

नादौऊर्ध्वंस्पर्शोसितोजगुः कषायकटु
तिक्तानिहृद्यशीतलघूनिच प्रमिता
ल्पाशनेनीरोगाःसद्यमैथुनसेवनं लंघ
नेदेशकालौवशीतौव्यायसकर्मच शो
कोवातातनपस्पर्शौहेतुवानाशेसोमतः
कट्वम्ललवणोष्णानिव्यायामाग्न्यातपप्र

भाः देशकालावशिशिरौकोथमद्यमस्त्रयने
विदाह्निनीहणासुरसंचसर्वपानान्नभोजने
पित्तश्लेष्मणोविज्ञेयः प्रकोपेहेत्वरशीसो
मधुरशीतनाङ्खिग्धातिलवणाम्लयरून्निच
प्रव्यायामदिवास्वमशय्यासनसुखेरतिः
शाग्वानमेवाशीनोचदेशकालाविचिंतने

नि॰ श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसां

दा॰ हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्यात्द्वंद्वोल्बणानिच

५७ सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समं

विष्टंभोंगसादौर्बल्यं कूजनं साटोपमप्ववच का

र्श्यमुद्गाररबाऽल्पं सक्थिसादोल्पविंकता

ग्रहणीदोषपांड्वार्तिराशंकोचदरस्यच

47

एवंरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये
गुदांकुराः बहुनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषदाः परुषाः खराः
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः
बिंबीकर्कंडुखर्जूरकर्पासीफलसन्निभाः
केचित्कदंबपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः

नि॰ शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः
द्वा॰ हृद्ववथुज्वरविड्भेदहृल्लासारोचकप्रदाः
५८ कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः
48 नैरात्रौ ग्रथितं स्तोकं सशब्दं मंदवेदने क
कफेन पिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ह्र
म्लानेन खविविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ग्रु

स्मृद्धीहोदराग्नीलासंभवस्तनपवच पि
नोन्नरानीलशुखारक्तपीतसितप्रभाः त
न्वस्त्कद्धाविणोविस्त्रास्तनवोम्दवस्तथा
शुकजिह्वायकृत्तवंडजलौकावक्रसन्निभाः
दाहपाकज्वरस्वेदतृष्णमूर्छारतिमोहदाः
मोक्षणोद्भवनीलोस्रपीतरक्तामवर्चसः

नि॰
दा॰
४९

49

यवमध्याहरिन्मीनहारिद्रत्वेनखादयः
श्लेष्मोल्बणामहामूलाघनमंदरुजःसिताः
उछ्रनोपचिताःस्निग्धाःस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः
पिछिलाःस्तिमिताःश्लक्ष्णाःकंड्वाढ्याःस्पर्शन
प्रियाः करीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः
वंक्षणानाहिनःपाश्ववस्तिनाभिविकर्षिणः

सकासश्वाससलिलासप्रमेकाकविपीनसाः
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः
लैब्याग्निमांदवह्नंदिरामप्रायविकारदः
वमाभः सकफच्छायच्छरीघाः सप्रवाहिकाः
नस्तवंतिनभियंतेपांडस्लिग्पत्वगादयः
सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानिव

नि॰ रक्तोल्बणागुदेकीलाः पिनाकनिसमन्विताः
दा॰ वटप्ररोहसदृशाः गुंजाविद्रुमसन्निभाः ते
प॰ ऽत्यर्थंदुष्टमुसंचगाढविट्कप्रपीडिताः स्र
50 वंतिसहसारक्तंतस्यचातिप्रवृत्तितः भे
काभाःपीताननेदुःखैःशोणितक्षयसंभवैः
हीनवर्णबलोत्साहोहतौजाःकलुषेंद्रियः

विद्छावंकविनंहृद्तंमथोवायुर्नगछति
नतुचारुणावर्णंचफेनिलंवास्तगशीसो
कस्तूरुग्रुदश्लूलेचदौर्बल्यंयादिवाधिकं न
ञाखुबंधेवानस्पहेतर्यादिचहृत्तणं श्रि
थिलंश्वेतपीनंचविड्राम्निग्यंगुरुशीतलं
यथपीसांचवनंचास्तऊंतसस्पांडपिछिलं

नि॰
दा॰
५१

51

गुदंसपिछंस्तिमितेगुरुस्निग्धंचकारणे
श्लेष्मानुबंधोविज्ञेयस्तत्ररक्तार्शसांबुधैः
पंचात्मामारुतःपित्तंकफोगुदवलित्रये
सर्वएवप्रकुप्यंतिगुदजानांसमुद्भवे त
स्मादर्शांसिदुःखानिबहुव्याधिकराणिच
सर्वदेहोपतापीनिप्रायःकृछ्रतमानिच

बाह्यायांतु वलौ जातान्येकदोषोल्बनानि च
अर्शांसि सुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च द्वं
द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च कृ
च्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परसंवत्सराणि च
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यंतरां वलिं
जायंतेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्

नि॰ शोषत्वादायकघलानि चतच्छादसमत्विते
दा॰ याण्यंतेदीमकायग्रोश्रत्याख्येयान्यतोम्यथा
प॰२ हस्तेपादेसुखेनाभ्यांगुदेहघणयोस्तथा
52 शोथोत्पत्त्यार्श्वेशूलंचयस्यामत्याशोशेसोहिसः
स्त्यार्श्वेशूलसंमोहहंदरिंगस्यरुग्नरं न्न
स्यागुदस्यपाकश्चनिहन्मुर्गंदजानरं

त्स्मारोचकमूलात्रमतिप्रस्रुतशोणिते
शोथातिसारसंभ्रमशींसित्तपर्यंतिहि
मेढ्रादिष्वपिवर्त्स्यंतेयथास्वंनाभिजानित्र
गंडूपदस्यरूपाणिपिच्छिलानिबहूनिच
यानोगरहीत्वाश्लेष्मानंकरोत्यर्शस्त्वचोबहिः
कीलोपमंस्थिरंखरंचर्मकीलंतुविदुः वा

नि॰ दा॰ ५३

53

नेनतोदपारुष्यंपित्तादसितरक्तताश्ले

ष्मणास्निग्धपीनत्वंसर्वैश्चैतैःसवर्णता

इत्यर्शोनिदानं अथाजीर्णविषूच्यलसकनि

दाने मंदस्तीक्ष्णोऽथविषमः समश्चेतिचतुर्विधः

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः

विषमोवातजान्रोगांस्तीक्ष्णःपित्तनिमित्तजान्

करोत्यग्निस्तथामंदोविकारान्कफसंभवान्
समास्समाग्रेराशिनामात्रासम्यग्विपश्यते
स्वल्पापिनैवमंदाग्रेर्विषमाग्रेचदेहिनः
कदाचित्पश्यतेसम्यक्कदाचिन्नैवपश्यते
मात्रातिमात्राप्यशिनासुखंयस्याविपश्यते
तीक्ष्णाग्निरितितंविद्यात्समाग्निःश्रेष्ठउच्यते

नि॰ दा॰ प५४

कफेक्षीणयदापित्तेस्वस्थानेमारुतानुगं
तीव्रंप्रवढयेदग्निंतदातेभस्मकंवदेत्
तृड्दाहमूर्छाश्वासादीनकुर्वीतवैव्याग्निसंभवा
न् पक्वारसमपिकांदाद्रूनाशयेदाशुजीवितं
आमंविदग्धंविष्टब्धंकफपित्तानिलैस्त्रिभिः
अजीर्णंकेचिदिच्छन्तिचतुर्थंरसशेषतः

54

श्रजीर्णंपंचमंकेचिन्निर्दोषंदिनपाकिच व

दंतिषष्ठंचाजीर्णंप्राहुर्नप्रतिवासरं ईष्मीभ

यक्षोयपरिज्ञानेनलब्धेनश्रुदैन्यपरिज्ञानेन

प्रहेयब्रुक्तेनचसेव्यमानमन्ननसम्यक्परि

णाममेति अत्यंबुपानाद्विषमाशनाद्वासंधा

रणात्स्वप्नविपर्ययाच्च कालेपिसात्म्यंलघुचा

ति॰ पिभुक्तमन्नंनपाकंभजतेनरस्य तत्रामेगु
दा॰ रुतोत्क्लेदःशोथोगंडाक्षिकूटगः उद्गा
५५ रस्तुयथाभुक्तमविदग्धःप्रवर्तते विष्ट
55 ब्धेशूलमाध्मानंविविधावातवेदना मल
वातप्रवृत्तिश्चस्तंभोमोहोङ्गमर्दनं विद
ग्धेभ्रममूर्छादाहपिपासाश्चविविधास्तुजः

उद्गारश्चसधूमाम्लःस्वेदोदाहश्चजायते
रसशेषेनविद्वेषोहृदयाशुद्धिगौरवे मू
र्छाप्रलापवमथुःप्रसेकःसदनंभ्रमः उ
पद्रवाभवंत्येतेमरणंवाप्यजीर्णतः स्व
नात्मवेतःपञ्चवक्त्रंजनेयेप्रमाणतः रो
गानीकस्यनेमूलमजीर्णंप्राप्नुवंतिहि

नि॰
दा॰
५८

S6

स्वल्पंयथादोषविवर्धमानेनीरंननेजःपथ्य
माहणोति भवत्यजीर्णेपितथाबुभुक्षासामे
दबुद्धिंविषवन्निहंति प्रायेणाहारवैषम्याद
जीर्णंजायतेनृणां तन्मूलोरोगसंघातस्ताद्विना
शाद्विनश्यति अजीर्णमामसविष्टब्धंविदग्धंपचय
दीरितं विषूचलसकौनस्मादवेदापिविलंबिका

हवीभीरिवगाढाग्निनदंतंतिष्टतेनलः यत्रोजी
र्णोंनमावैयैविषूचीतिनिगद्यते ननंतापरिमिता
हारालभंतेविदितागमाः मूढास्तामजितात्माना
लभंतेशनलोलुपाः मूर्छांतिसारोवमथुःपिपा
साशूलभ्रमोद्वेष्टनजृंभदाहाः वैवर्ण्यकंपोत्सद
येरुजस्तुभवंतितस्यांशिरसस्तुभेदाः

नि॰ ऊर्ध्वगा मललानेत्यर्थं प्रतामेत्यवरि रूजति ति
टी॰ बद्धो मा हतनस्त्वेव ऊर्ध्वाढ्य परिधावति वा
५८ युः के पभ्रमा नाह स्वल्पादीन्य करोतिवा
पितं ज्वराति सारो चदाहादि स्वेदनानि च
श्लेष्मणा गुरुतां छर्दिं वा मंगः क्षीवनानि व
वानवर्चो निरोधश्चयस्मादथ भवेदपि न

स्यालसकमाचक्षेत्स्मोज्ञारोन्तयस्मात् स
योगच्छन्तियस्माद्धर्मोदंनेनाविपश्यन्ति
तेनसोलसकोनामप्रीञ्चंदेहविनाशकृत्
दोषास्वलसकेप्रोक्ताब्रंयतीमारवर्जिताः
कारकालीब्रम्लादोःस्रोतसामप्रनिरोधकः
निर्यान्तेसन्तुसञ्चंसंभवन्त्संभयंतिव

नि०
टी०
५८

58

सदंडलसकलपाज्यः श्रीश्रं देहविनाशाकृत्
डुष्टहिभुजंकफमारुतनाभ्यं प्रवर्तिनेनोधम
यश्चयस्य विलबिकोंनोभ्रशाड्डिकित्सांमा
वह्नेशास्त्रविदः पुराणाः यत्रस्थमासेविरु
जेनमेवदेशोविशेषेणविकारजातैः दोषेण
येनावननेशारीरंनलह्नणोरामसमुद्रवैष्ण

यः स्यावर्दंनो ष्टनखोल्पसंज्ञश्छंपर्दिनो भंनर
यानने त्रः क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यो या
नरः सोप्युनरागमाय उद्गारशुद्धिः कन्स्माहो
वेगोत्सर्गो यथोचितः लघुताक्षुत्पिपासा
वजीर्णाहारस्य लक्षणं निद्रानाशोरतिकं
पोमूत्राचानोभिसंस्तता समीडप ॥

नि·
दा·
५९

59

द्वाचोराविष्वंभ्यांपंचदाहरणः इतिमाधव
विरचितेरुग्विनिश्चयेजीर्णविषमज्वलसकाति
याने ग्रथाकिमिनिदाने क्रिमयोद्विविधः प्रो
क्ताबाह्याभ्यंतरभेदतः बहिर्मलकफासृग्वि
ड्जन्मभेदाश्चतुर्विधाः नामतोविंशतिविधाबा
ह्यास्तत्रमलोद्भवः तिलप्रमाणसंस्थानवर्णा

केशांबरश्रयाः बङ्पादाश्चसत्वाश्चमूका
लिक्षाश्चनामतः द्विधातेकोठपिटकाकंडू
गंडांप्रकुर्वंते अजीर्णभोजीमधुरान्नति
त्योद्रवप्रियःपिष्टगुडोपभुक्ता ॥
व्यायामवर्जीचदिवाशायीचविरु
द्धभुक्तंलभतेक्रिमिंश्च ॥ ।

नि॰
दा॰
८॰
60

माषापिष्टान्नलवानगुडशाकैःपुरीषजः मो
समाषगुडक्षीरदधिशक्कैःकफेजवाः विरु
द्धाजीर्णशाकाद्यैःशोणितोत्याभवंतिहि
ज्वरोविवर्णतानाभ्यूलेलद्योगछर्दनेभ्रमाः
भक्कद्वेषोतिसारश्चसंजानक्रिमिलक्षणं
कफादामाशयेजाताहद्धाःसर्पंतिसर्वशः

पृथुवघ्ननिभाःकेचित्केचित्गंडूपदोपमाः
रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवाः
श्वेतास्ताम्रावभासाश्चनामतःसप्तधातुते
अंत्रादाउदरावेष्टाहृदयादामहारुजः
चुरवोदर्भकुसुमाःसुगंधास्तेचकुर्वते हृ
ल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं

नि॰ मूर्छाछर्दिज्वरानाहकार्श्यवमथुपीनसान्
दा॰ रक्तवाहिसिरास्थानारक्तजाजंतवोणवः
६१ अपादावृत्तताम्राश्चसौक्ष्म्यात्केचिददर्शनः
केशादारोमविध्वंसारोमद्वीपाउडुंबराः ष
ट्तेकुष्ठैककर्माणःसहसौरसमातरः प
क्वाशयेपुरीषोत्थाजायंतेधोविसर्पिणः

61

हृल्लासास्यस्रुभर्मवेपथुश्वासनेयदामाशयोन्नुखाः
नदास्योद्गारनिःश्वासविड्भयानुविधायिनः
पृथुब्रहननतुस्थूलाःश्यावाःपीताःसितासिताः
तेपंचनाम्नाःक्रिमयःककेरुकमकेरुकाः
सौशिरादासशूलाख्यालेलिहाजनयंतिच
विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडुताः

नि॰ दा॰ ६२

62

रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडूविमार्गगाः इति
क्रिमिनिदानं अथ पांडुरोगकामलाहलीमक
निदानं पांडुरोगाःस्मृताःपंचवातपित्तकफैस्त्र
यः चतुर्थःसन्निपातेनपंचमोभक्षणान्मृदः
पिपासाकविह्वलहासाऊरुसादोंगगौरवं
रक्तलोचननातस्यसर्वंरूपस्यलक्षणं

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं स्वेदं दिवास्वप्न
मतीवतीक्ष्णं निषेव्यमानस्य समेत्य रक्तं दो
षास्त्वचं पाण्डुरतां नयंति त्वक्स्फोटनिष्ठीवन
गात्रसादमङ्क्षणप्रेक्षणाङ्कटशोथः विणस्त्र
त्रपीतत्वमथाविपाकोभविष्यतस्तस्य पुराम्ल
राणि त्वगस्त्रनयनादीनां हृल्लक्ष्मारुणाभा

नि॰ वातपांड्वामयोकंपनोदानाहभ्रमादयः
दा॰ पीतमूत्रशकृन्नेत्रोदाहतृष्णाज्वरान्वितः
८३ भिन्नविट्कोतिपीताभः पित्तपांड्वामयीनरः
63 कफप्रसेकश्वयथुतंद्रालस्यातिगौरवैः
पांडुरोगीकफस्त्वक्मूत्रनयनाननैः स
र्वान्नमेविनः सर्वैडष्टदोषाखिदोषजे

त्रिदोषलिंगंकुर्वंतिपांडुरोगंसुदुःसहं
ज्वरारोचकहृल्लासछर्दितृष्णाक्लमान्विताः
पांडुरोगीत्रिभिर्दोषैस्त्याज्यःक्षीणोहतेंद्रियः
मृत्तिकादनशीलस्यकुप्यत्यन्यतमोमलः
कषायामारुतंपित्तंमूषरामधुराकफं
कोपयेन्मृद्रसादींश्चनवंरौक्ष्याश्चरूक्षयेत्

नि॰
दा॰
६४

64

पूरयत्यविपक्कैवस्रोतांसिनिरुणद्ध्यपि ३
इन्द्रियाणांबलंहत्वातेजोवीर्यौजसीतथा
पांडुरोगंकरोत्याशुबलवर्णाग्निनाशनं
शूनाक्षिकूटगंडभ्रूःशूनपान्नाभिमेहनः
क्रिमिकोष्ठोतिसार्येतमलंसासृक्कफान्वितं
पांडुरोगश्चिरोत्पन्नःखरीभूतोनसिद्ध्यति

नि॰ कालप्रकर्षाः स्थूनां गोयोवापी तानि पश्यति
दा॰ बहाल्पाविट सहरिनेसकफंयोत्ति सार्यते
८५ दीनः श्वेतानि दिग्धांगश्छर्दिमूर्छादंडर्दिताः
सनास्त्यस्कंतयाथस्त्र पांडः श्वेतत्वमाप्नुयात्
पांडुदंतनखोयस्त्र पांडुनेत्रश्च योभवेत्
पांडुसंघातदर्शीच पांडुरोगीविनश्यति

65

ग्रेतेषुशूलंपरिहीनमर्थ्यंम्लानंतथातेषु
चमर्ध्यशूलं गुदेषुशोथोप्यथमुष्कयोश्च
शूलंप्रताम्यंनमसंज्ञकस्य विवर्जयेत्पाडु
किनंयशोर्थीनथातिसारज्वरपीडितंच पां
डुरोगीह्रियोत्नपर्थैपितलानितिष्ठीवते त
सपित्तमस्रकमांसदग्धारोगायकल्पते

नि॰ दा॰ ८८

हरिद्रनेत्रः समश्वेहरिद्राननखाननः र
क्तपीतशकन्मूत्रो भेकवर्णोहतेंद्रियः
दाहाविपाकदौर्बल्यसदनाहचिकर्षितः
कामलाबहुपित्तेषाकोष्टशाखाश्रयामता
कालांतरात्खनीभूताकृच्छ्रास्यात्कुंभकाम
लाकृष्णपीतशकन्मूत्रोभृशंशूनश्चमानवः

66

सरक्ताक्षिमुखछर्दिविड्मूत्रोयश्चताम्यति

दाहाकविटडानाहतंद्रामोहसमन्विताः

नष्टाग्निसंज्ञःक्षिप्रंहिकामलावान्विपद्यते

छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमातिपीडितः

नश्यपनिश्वासकासार्तोविड्भेदीकुंभकामली

यदातुपांडुवर्णःस्याद्धरितस्यावपीतकः

नि॰ बलोत्साहहनायसंत्वामंदाग्रित्वंमरुज्जरः स्त्री
दा॰ शुहर्षोंगमर्दश्चदाहरुत्स्नाकृविभ्रमाः ह
६२ लीमेकांतयाविद्यात्स्माद्दनिलापित्तः
संतापोभिन्नवर्चश्चबहिरंतश्चपीतता
पांडुतानेत्रयोर्यस्यपांडुकीलक्षणंवदेत्
इतिरोगकमलाहलीमकनिदानं अथर
67

रक्तपित्तनिदानं घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवा
यैरतिसेवितैः तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः
कटुभिरेव च पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्या
शु शोणितं ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो
द्विधापि च ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयो
निगुदैरधः रक्तपित्तं रोमकूपैश्च समम ।

नि॰
दा॰
६८

68

मैलस्रवनीते सदनं पीतकामित्वं केणवभूमा
यनं वमिः लोहगंधिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिंभ
विष्यति सांद्रं समपांडु सस्नेहं पिच्छिलं च कफा
न्वितं श्यावारुणं सफेनं चतनु रूक्षं च वातिके
रक्तपित्तं कषायाभं रूक्षं गोमूत्रसन्निभं
मेचकागारधूमाभमंजनाभं च पैत्तिके

संसृष्टलिंगं संसर्गात्त्रिलिंगं सान्निपातिके
ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगं
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते
ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतं ए
कमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितं र
क्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवं

नि॰
दा॰
८५

69

डकदोषांतुगंभाथंहिदोषंयाप्यमुच्यते
यत्रिदोषमसाध्येनत्संदाग्रेरतिवेगवत् या
धिभिक्षीणदेहस्यहृद्रस्यानस्मृतस्त्रयत्
दौर्बल्यंश्वासकासज्वरवमथुमदापांडुता
दाहमूर्छाभ्रमंकेचारोगविदाहस्तथपितिरपिमदाल
यतल्याच्चपीडा स्माकोषभेदःशिरसिवप

नेनंसतिनिष्ठीवनत्वंभक्तहेघाविपाको
विनिरपिभवेद्वक्तापिनोपसर्गः सोसत्र
ह्मालनाभेक्वाथिनमिववयत्कंदमोभोनि
भेवामेदःसयासनकल्पंयह्मादिवयदिवाप
केजंहफलाभे यत्कृलंयपक्षनीलंभशाम
निऊणपंयत्रघोत्नादिकाणस्तहजंपरक्त

नि॰ दा॰ ७॰

70

पित्तं स्मरपानियत्नुषायस्तत्तस्य च कालि
येनचोपहृतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः पश्ये
द्दृश्यं वियश्चैव तत्त्वासाध्यमसंशयं लो
हितं छर्दयेयस्तु बहुशो लोहितेक्षणः
लोहितोगारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः इति
रक्तपित्तनिदानं अथयत्नतत्क्षीणनिदानं

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात्
कफप्रदानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु सऊ
र्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते अतिव्य
वायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरः क्षीयन्ते
धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः स्वासे

नि॰ गसादकफसंस्तवत्ताल्वशोषछंर्यग्रिसाद

दा॰ मदपीनसकासहिक्का शोषभवन्ति

७१ भवंतिमवापिजंतुः शुक्लेदणोभवतिमांस

परोरिरंमुः स्वमेषुकाकणुकमलकिनी

लकंठगद्गदास्तथैवकफपयःहृकलास

कास्य तंवाहयंतिसनदीविजलाम्बुपश्चे

७१

शुष्कांसत्वक्त्ववनप्रमदवांदितांश्च श्रंसपा
र्श्वाभिघातश्च संतापः करपादयोः ज्वरः स
र्वांगगाश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः कासो
ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चोगदोरुचिः स्वीरि
रं सापि ज्ञानीयाल्लक्षणं राजयक्ष्मणः स्वर
भेदोनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ज्व

नि॰ दा॰ ७२

72

रोदाहोतिसारश्चपित्तारक्तस्यचागमः शि
रसःपरिहणीत्वमभक्तछंदपवच का
सःकंठस्यचधंसोविज्ञेयःकफकोपतः
एकादशाभिरेभिर्वाषड्भिर्वापिसमन्विते
जलाक्षोघान्वितंजंतुमभिछंडविपुलेयशाः
भक्तद्वेषोज्वरःश्वासःकासःशोणितदर्शने

स्वरभंगश्च जायंते षड्रूपे राजयक्ष्मणि का
मान्नीसारपार्श्वानि स्वरभेदारुचिज्वरैः त्रि
भिर्वापियुतंलिंगैः श्वासकासास्रगामयैः
विनाश्चक्षयकृतैर्विकारैरपिलक्षितः
सर्वैरर्थैस्त्रिभिर्वापिलिंगैर्मांसबलक्षयैः यु
कोवर्ज्यश्चिकित्स्यश्च सर्वरूपोप्यतोन्यथा

नि॰
दा॰
७३

73

महाशनं हीयमानमतीसारनिपीडितं
शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत्
राज्ञश्चंद्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदंति मनीषिणः
उपक्रमेदात्मवंतं दीप्ताग्निमकृशं नरं ष्ठ
लानमन्नद्वेहारमूर्ध्वश्वासमतिपीडितं

कृच्छ्रेणवङ्मेहृंतंयद्माहंतीवमानवं
स्ववायशोकवांडकाव्यायामाधप्रशोषिता
त्. व्रणोरःक्षतसंद्दोवाशोषिणोलक्षणैःशृणु
स्ववाशोषीशुक्रस्पक्षयलिंगैरुपद्रुतः पां
डुदेहिय्यापूर्वेक्तीयंतेवास्पयानवः
प्रध्यानशीलःसस्तांगःशोकशोषप्यपितादृशः

नि॰ दा॰ ७४

74

जराशोषीकृषोमंदास्वल्पबुद्धिबलेंद्रियः
कंपनोरुचिमांभिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ष्ठी
वतिश्लेष्मणाहीनंगौरवादनिपीडितः सं
प्रस्नुतास्यनासाक्षःशुष्करूक्षमलछविः
अध्वशोषीचस्रस्तांगसंभ्रष्टपरुषछविः प्र
सुप्तगात्रावयवःशुष्कक्लोमगलाननः

व्यायामशोषीभूयिष्ठैरेभिरेवसमन्वितः
लिंगैर्हरःहन्तकृतैःसंयुक्तस्यदन्तेनविना
रक्तेनयाहृदनाभिस्तथैवाहारयंत्रणात्
ग्लानिनस्यभवेच्छोषोयस्यासाध्यतमोमतः
यत्नुषायस्यनोत्पर्थ्येभारस्तुहृद्हृतोगुरुं फ
ल्यमानस्यबलिभिःपततोविषमोश्वतः

नि॰ हृष्टं हृष्टं वा यथावन्नं बलं वान्यनिरस्तान्नः
दा॰ शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातो हिपतो निघ्नतः परान्
७५ ग्रथीयानस्य वाश्चैवेहं वा व्रजतोऽन्तं महा
75
नदीं वा तरतो हयैर्वी सम्यथावनः सहं
सोत्पततो हं वंहूर्णी वापि प्रनत्यनः तथा
न्यैः कर्मभिः क्रूरैः सद्यो मभ्याहतस्य वा

विह्नेवह्निस्थाधिर्बलवान्समुदीयते
स्त्रीष्ठवातिप्रसक्तस्यहृत्तात्पत्रमितानाशनः
ड्रोविकल्पतेन्यर्थेभियतेचविभज्यते क्र
माद्वीर्यबलेवर्णौहाविरग्निस्वहीयते ज्व
रोव्यथामनोदैन्यंविङ्क्ष्देदोग्निवथादापि
डष्टःश्पावःसङगंधःपेतोविग्राथितोबड़

नि॰
दा॰
७८

76

कासमानस्यचात्यर्थंकफःसास्रश्चजायते
सदनःक्षीयतेत्यर्थंतेषाञ्चौजसःक्षयात्
अव्यक्तंलक्षणंतस्यपूर्वरूपमितिस्मृतंक्रि
याक्षयकरत्वाच्चक्षयइत्यभिधीयतेसंशो
षणाद्रसादीनांशोषइत्युच्यतेबुधैःक्षी
णेसरक्तमूत्रत्वंपार्श्वशूलंकटीग्रहः

अल्पलिंगस्यदीमाग्नेः साध्योबलवतोनवः
परिसंवत्सरोयाप्यः सर्वलिंगंविवर्जयेत्
भक्तद्वेषोज्वरःश्वासकासौशोणितदर्शने
स्वरभेदश्चजायंतेषड्रूपेराजयक्ष्मणि प
रंदिनंसहस्रंवायदिजीवतिमानवः
सभिषग्भिरुपक्रम्यस्तक्षणःपीडितः

नि॰ इतिपक्वलीयानिदानं अथकासनिदानं
दा॰ धूमोपघाताद्रजसास्तथैव व्यायामरूक्षान्न
७७ निषेवणाच्च विमार्गगत्वादपिभोजनस्य
वेगावरोधात्क्षवथोस्तथैव प्राणोह्युदा
नानुगतःप्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्य
घोषः निरीतिवक्त्रात्सहसासदोषोमनी

77

षिभिःकासइतिप्रदिष्टः पंचकासाःस्तनावा
तपित्तश्लेष्मात्ततक्षयैः त्तयायोपचिताःस
वैबलिनस्त्वययथोत्तरं सर्वेत्तपंभवेतेघांप्र
कपूर्णगलास्पता कंठेकंडूस्त्वभोज्यानाम
वरोधश्चजायते त्तक्ष्णंवेऊक्तोदरपार्श्वेप्र
लीत्ताामाननःक्षीणबलस्वरौजाः प्र

निः
दाः
७८
78

सक्तवेगस्तुसमीरणोनभिन्नस्वरःकासतिशु
ष्कमेव उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्ति
क्तमुखस्तृषार्तः पित्तेनपीतानिवमेत्कटूनि
कासेत्सपांडुःपरिदह्यमानः प्रलिप्यमाने
नमुखेनसीदंछिरोरुजार्तःकफपूर्णदेहः
अभक्तरुग्गौरवकंडुयुक्तःकासेद्भृशंसान्द्रक

फः कफेन अनिलवायमाराधकफजास्त्रगजावि
ग्रहैः द्वन्दसंभारः हतनेवायुः गदहीनाकामसमावहे
न् सपूर्वकामनेशुक्केन तत्रक्षीवेत्स शोणितेने
केटेन कजनात्यर्थ्याविदग्धेनापि वीरसा स्त
वीभिरिवतीक्ष्णाभिस्तूयमानेन स्थूलिना
डः त्वंस्पर्शेन स्थूलेन भेदपीडाभिनापिना

नि०
दा०
७५

79

एवमेतज्ज्वरस्यासन्तस्मात्वैस्स्वयंपीडितः पा
रावतसङ्कजंकासवेगात्तद्वतोभवान्
विषमासात्म्यभोज्यान्निमवायादेगनिग्रहात्
हृणिनांशोचनांनृणांव्यापन्नश्रोत्रयोमलाः
ऊपित्ताहृयजंकासंऊर्ध्वैर्दहत्तयप्रदं स
गात्रशूलज्वरदाहमोहांस्यागहृयंचोपल

भेत्सकामी शुंक्तमनिष्ठीवतिदुर्बलत्वप्र
हीणमांसोक्तपिरंसपूयं तेसर्वलिंगंमस्था
डुष्टिकित्संविकित्सितज्ञः क्षयजंवदंति ३
त्येषक्षयजःकासःक्षीणानांदेहनाशनः
साध्योबलवतांचस्याद्याप्यस्त्वेवंक्षयोत्थितः
नत्तौकदाचित्सिध्येतामपिपादगणान्वितौ

नि॰ स्थविराणां जराकामः सर्वोयाप्यप्रकीर्त्तितः
टी॰ वीतस्सर्वान्साधयेत्साध्यान्नयोयाप्यांस्तुसाधयेत्
प॰ इतिकामलानिदाने अथहिक्कानिदाने विदाहि
गुरुविष्टंभिरूक्षाभिष्यंदिभोजनैः शीतपा
नाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः व्यायाम
कर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः हि

80

क्राकाशस्थश्वासस्थानां समुपजायते
मुडस्तुडर्वायुकृदेतिसस्वनोयक्षनल्पीहं
ज्ञाणिसुखोदिवाह्निपान् सवोघवानाश्वहि
नल्पस्तल्पनस्तनस्त्वहिकैत्पभिधीयतेत्वथैः
प्राणोदकान्नवाहिनिस्तोतोसिविह्नतोनिलः
हिक्काकरोत्यसंस्कृष्टानांसांलिंगेपृथक्षुणा

नि॰ स्रन्नजोयमलोद्भङ्गंभीरामहन्तीतथा
दा॰ वायुःकफेनानुगतःपंचहिक्काकरोतिहि
८१ कंठोरसोगुरुत्वंचवदनस्यकषायता हि
क्कानांसर्वरूपाणिऊर्दोराटोपएवच पा
वानैरतिसंभुक्तैःसहसापीडितोनिलः
हिक्कयत्यर्धगोभूत्वानांविद्यदन्नजांभिषक
81

विरेणायमलैः वेगैः याहिक्कासंप्रवर्त्तते
कंपोयंतीशिरोग्रीवांयमलांतांविनिर्द्दिशेत्
विलंबकालेर्यावेगैर्मंदैः समभिवर्त्तते
ह्रद्विकानामसमाहिक्काजत्रुमूलप्रधाविता
नाभेः प्रवर्त्तते हिक्काघोरगंभीरनादिनी
शुष्कोष्ठकंठजिह्वास्यनासापार्श्वरुजाकरी

नि॰ अनेकोपद्रवैर्युक्ता गंभीरा नाम सा स्मृता
दा॰ मर्माण्यपीडयंतीव समंतेनया प्रवर्तते म
८२ हाहिक्कीति सा ज्ञेया सर्वगात्रविकंपिनी
82
आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं नता
म्यते यस्य नित्यं क्षीणोन्नविं हीनतियश्चाति
मात्रं तौ द्वावेतौ वर्जयेद्धिक्कमानौ

प्रतिसेवतिदोषस्यभक्त्याहेबह्मघस्यच
व्याधिभिःक्षीणदेहस्यहृद्रस्यातिव्यवायिनः
श्वासंयायासासमुत्पन्नाहिक्काहंस्याशुजीवितं
यमिकाचप्रलापंतिमोहृत्स्मासमन्विता
प्रहीणश्वासहीनस्वास्थिरयातिंद्रियस्वयः
तस्यसमायथयितंशाकायामिकाहंस्यनोन्यथा

नि॰ दा॰ ८३

श्वासोद्भवान्नजास्माध्माः शोषाः श्वासहरा मताः
इति हिक्कानिदानं अथ श्वासनिदानं यैरेवैका
रणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्तते तैरेव कारणैः
श्वासः सद्यो भवति देहिनां विहाय प्रकृतिं वा
यः श्वासोध्वकफसंयुतः श्वासयत्यूर्ध्वगो भू
त्वा तं श्वासं परिचक्षते महोर्ध्वछिन्नतमक

83

ल्दृमेदैश्चपंचधा भिद्यतेसमरुद्व्याधिःश्वा
सप्कोविशेषतः प्राग्रूपंतस्यत्पीडाश्रू
लमाध्मानमेवच श्वानाहोवक्त्रवैरस्यंशंख
निस्तोदएवच यदास्त्रोतांसिसंरुद्ध्यमारुतः
कफपूर्वकः विश्वग्व्रजतिसंरुद्ध्यतदाश्वा
संकरोतिहि उद्धूयमानोवातोयःशब्दवद्दु

षितोनरः उद्वेःश्वसतिसंतद्धोमनोहृघट्ट्वा
निशं प्रनष्टज्ञानविज्ञानसंज्ञविभ्रांतलोच
नः विहृताद्यानननोबद्धमूत्रवर्चोविशीर्णवा
क हरंप्रश्वसितेचास्यहृगाद्विज्ञायतेभ्रशं म
हाश्वासोपसृष्टस्तुदिप्रमेवविपद्यते ऊर्ध्व
श्वसितियोत्यर्थंनचप्रत्याहरत्यथः श्लेष्मा

हतमुत्रवेस्रोतःऊर्द्धगंयवहान्वितः ऊर्ध्व
दृष्टिःप्रपश्यंपश्चाद्विभ्रांतानाद्दुन्तस्तनः प्रसु
प्तस्वेदनांतश्वश्वकासोरतिपीडितः ऊर्ध्व
श्वासेप्रकुपितेलयःश्वासोनिरुद्ध्यते मुल
नस्ताम्यतश्चोर्ध्वश्वासस्तसैवहंत्यसहन् यस्त
श्वसितिविच्छिन्नंसर्वप्राणैःप्रपीडितः नव

नि॰ दा॰ ८५

श्वसितिदुःखार्तो मर्मच्छेदरुगार्दितः आनाह
स्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन वस्तिना विप्लुताक्षः
परिक्षीणः श्वसन्रक्तैकलोचनः विचेताः प
रिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः छिन्नश्वासेन
विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् प्रतिलोमं
यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ग्रीवां शिर

श्चसंग्रह्यश्लेष्मानंसमुदीर्यच करोतिपीन
संतेनरुद्धोघुर्घुरकंतथा अतीवतीव्रवेगं
चश्वासंप्रपीडकं प्रताम्यतिसवेगेनतृष्यते
सन्निरुध्यते प्रमोहंकासमानश्चसगच्छति
मुहुर्मुहुः श्लेष्मण्यमुच्यमानेनभृशंभवति
दुःखिताः तस्यैवचविमोक्षान्तेमुहूर्त्तंलभते

नि॰
दा॰
८८

86

स एवं न यास्योच्छ्वसते कंठः कृच्छ्राच्छक्नोति भावि
तं न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः
पार्श्वे न तस्यैव गृह्णाति शयानस्य समीरणः आ
सीनो लभते सौख्यं उष्णं चैवाभिनंदति उच्छ्रिता
क्षो ललाटे च स्विद्यते भृशमार्तिमान् विशुष्का
स्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते मेघांबुशी

तझावातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते सयाप्यस्तस
कःश्वासःसोथ्योवास्यान्नवोत्थितः ज्वरमूर्छा
परीतस्यविद्यात्तनसकंतकं दृष्टायामोद्भवः
कंठेहृद्धोवातमुदीरयेत् हृद्रश्वासेनसोप्य
र्येद्रुःखेनांगप्रबाधकः हिनस्तिसर्वगात्रा
णिनवडःखोयप्येतरे नचभोजनपानानां

नि॰ ष्णादिविवियागतीः नेंद्रियाणांहर्षोवापि
दा॰ कोंचिदापाद्येङजं समाध्यङ्क्षोबलिनः स
८२ वैवाख्यक्तलक्षणः स्तद्धःसाध्यनमस्तेषानम
कःहछ्रउच्यते त्रयःश्वासःनसिद्धंतिनमके
डर्बलस्यच कामंप्राणहरारोगाबहवोनत्रते
तथा यथाश्वासमद्यृद्दिकाचहरतःप्राणमा

87

क्षुद्रे वाताधिको भवेत्तद्वत्तमकस्तु कफो

त्थः कफपित्ताधिकाद्वातसंसर्गाच्छिन्नसंज्ञ

कः श्वासो महतस्तु भूयिष्ठो महानूर्ध्वस्तथा म

तः इति श्वासनिदानं अथ स्वरभेदनिदानं

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूष

णैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु स्रोतःसु ते स्वर

नि॰
दा॰
८८

वहेभगानांप्रतिष्ठांहस्तुःस्वरंभवतिचापिहि
षड्विधःसः पित्तेनपीतनयनाननमूत्रव
वीर्ष्याङ्गलेनसचदाहसमन्विनेन भूयाक्क
फेनसततंकफरुद्धकंठःस्वल्पंशनैर्वदति
वापिदिवाविशेषात् सर्वात्मकंभवतिसर्व
विकारसंपत्तेचाप्यसाध्यमृषयःस्वरभेदमा

88

ङः स्वत्वं न वाकत्त्रयकृते त्तयमामुयास्व
वाकोष्ठवापि हनवाक्परिवर्जनीयाः स्वे
नर्गले स्वरमलह्रपपदं चिरेणमेदोन्वयाढ
दतिदियगालस्तघातैः हीणणहदसक्ष
शास्यवापि विरोम्यितोयस्वसह्रोपजातः
मेदस्विनः सर्वमसंभवस्वखरामयोयोन

नि॰
दा॰
८९

समिद्धमेति इति स्वरभेदनिदानं अथारोच
कनिदानं वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रो
धैर्मनोज्ञाशनरूपगंधैः अरोचकास्युःप
रिहृष्टदंतकषायवक्त्रस्य मतोनिलेन क
ट्वम्लमुष्णं विरसं च पूतिं पित्तेन विद्याल्लव
णं च वक्त्रं माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यनिबं

८९

यमंबंधफलंकफेन अरोचकेशोकभया
त्तिलोभक्रोधाद्यहृद्याश्चविगंधजेस्मात् स्वा
भाविकंचास्त्रमथाहविश्वत्रिदोषजेनैकर
समवेश्च हृल्लासपीडनफलंपवनेनपित्ता
त्तृड्दाहदोषबहलंसकफप्रसेकं श्लेष्मा
त्मकंबहुरुजंबहुभिश्चविद्याद्वैगुणपमो

नि॰
दा॰
५॰

90

हृज्जडताभिरथापरं च इत्यरोचकनिदानं अ
थच्छर्दिनिदानं दुष्टैः दोषैः पृथक्सर्वैः बीभ
त्सालोकनादिभिः छर्दयः पंचविज्ञेयास्तासां
लक्षणमुच्यते अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्ल
वणैरपि अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च
भोजनैः श्रमाद्भयादथोद्वेगादजीर्णात्क्रि

मिदोषतः नार्योश्चापन्नसत्वायास्तथातिदु
नमश्रुतः बीभत्सैर्हैतुभिश्चान्यैर्ह्यतमतल्के
शितोबलात्कंपयन्नाननेवेगैरर्दयन्नंगभे
जनैः निरुद्धानेच्छेदितितिदोषोवक्त्रप्रधावि
तः हिलासोच्चारसंरोधःप्रसेकोलवणास्य
ता हेषोन्नपानेचमस्त्रंशेवमीनांपूर्वलक्षणे

नि॰ स्तपार्श्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यंतिकाम
दा॰ स्वरभेदतोदैः उद्गारशाकप्रबलंसफेनंवि
९१ च्छिन्नकस्मंतनुकंकषायं कष्टेनचाल्पमह
९। नावहेगेनार्तोनिलाञ्छेदयतेहिक्कःस्वं मूर्छा
पिपासामुखशोषमूर्धनाल्वहिसंतापनमो
भ्रमोनः पीतंप्रशोसंहरीतंसनिकंधसंच

पित्तं नवमेत्सदाहं नैद्रासमाधुर्यकफप्रसे
कसंनोघनिद्राहृद्विगौरवार्तिः स्निग्धं च ने
स्वाङ्कफाद्धि प्युड्इसलोमहर्षोल्पकजेवमे
त् मूलाविपाककचिदाहतृष्णाश्वासभ्रमोह
प्रबलाप्रसेकं कंदत्रिदोषबलवर्णग्लानी
लसांद्रोपरक्तं वमतां तृणो स्यात् विट्स्वेद

नि
दा०
९२

मूत्रां बुवह्नानि:वाफ:स्रोतांसि संरुध्य यद्दर्थ
मेति तत्सर्वदोषस्य समाचिनंते दोषं समुद्द्
यन रसकोष्ठात् विण्मूत्रयोस्तत्समगोधि व
र्णं त्वद्स्वासकासज्वरितं प्रसक्तं प्रच्छेदये
ऽष्मिहानिवेगाय दर्दितस्याशुविनाशमेति
वीभत्सजादोत्पदजामजाचहस्रासात्मतो वा

92

क्रिमिजा च यापि सा पंचमी तां च विभावये
त्वद्दोषोच्छ्रये नैव यथोक्तमादौ शूलहृल्लास
बहुला क्रिमिजा च विशेषतः क्रिमिहृद्रोग
त्वल्पेन लक्षणेन च लक्षिता क्षीणस्य याच्छ्रे
दिरिति प्रसक्ता सोपद्रवा शोणितष्ठ्यफक्ता
संवेद्धिको तां प्रवदेदसाध्यां साध्यां चिकित्से

नि॰ दत्तुपद्रवांच कासश्वासोज्वरोमोहस्तस्मावै
दा॰ विंत्यमेवच ल्पिद्रोगस्तमकश्चैवश्रेयाश्छेदेरु
६३ पद्रवाः इतिछर्दिनिधानं अथतस्मानिदानं
भयश्रमाभ्यांबलसंक्षयाद्वाप्यूर्ध्वचितेपित्त
विवर्धनैश्च पित्तंसवातंकुपितंनराणांताल्व
प्रपन्नंजनयेत्पिपापं स्रोतःस्वपांवाहिश्रुह
९३

त्रिनेत्रुदोत्रैस्त्रल्टूसंभवतीहजनोः तिस्त्रः
स्टतास्ताःत्ननजावन्नर्थीत्नयात्तथ्यावामस
मुङ्गवाश्च भक्तोङ्गवोसमामिकेनितासंग्निबो
थलिंगान्यत्रपूर्वशक्त त्नामास्पतंमाकृत
संभवायांतोदक्तथाशंखशिरःस्ववापि स्तो
तोनिरोयोमुखवनिक्ततावपितात्मिकायांप

नि॰
द्रा॰
९४

94

रिहृयनंच वाक्कावरोधात्कफसंहतेश्चोत्तस्मा
बलसेनभवेनथ्यापि निद्रागुरुत्वंमधुरस्य
त्ताचत्तस्मादिनःस्वप्नतिचातिमात्रे त्ततस्यक
कश्लेष्मणितनिर्गमाभ्यांतस्माचतुर्थीत्ततजा
मात्तात्र तयाभिभूतस्यनिशादिनेष्वपेपीयतै
भःस्वप्नुत्वेनयाति तांसन्निपातोदत्तिकेचिदा

ङः रसक्षयोंगनिचलक्षणानिनस्यामशेषे
णाभिघातक्षयवासेन त्रिदोषलिंगामसृजः
वातकफशूलनिष्ठीवनसादकंठी स्विग्धन
ध्यास्त्रलवणंचभुंक्तेरुर्वत्रमेवाशुन्तृष्णाक
रोति हीनंस्वरःश्रान्तःसंदीनाननःशुष्कवक्त्र
गलतालुः भवतिखलुसोपसर्गात्स्मास्या

नि॰
दा॰
९५

95

शोषिणीकष्टा ज्वरमोहदवथुकासश्वासाद्यु
पसृष्टदेहानां सर्वास्त्वतिप्रसक्तारोगात्कृशा
नांवमिप्रसक्तानां घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णाम
रणायविज्ञेया इतितृष्णानिदानं अथमूर्छा
निदानं क्षीणस्यबहुदोषस्यविरुद्धाहारसेवि
नः वेगाघाताद्भीघाताद्धीनसत्वस्यवापु

नः कारणायतनेष्वथा बालेष्वभ्यंतरेषु च
निविशंते यदा दोषास्तदा मूर्छंति मानवः
संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः
तमोभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत्
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्
मोहो मूर्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता

नि॰
दा॰
९८

९६

वातादिभिःशोणितेनमद्येनचविशेषणाश्च
षट्स्वप्येतासुपित्तंतुप्रभवेनावतिष्ठति
हृत्पीडाजृंभणंग्लानिसंज्ञादौर्बल्यमेवच
सर्वासांसर्वंरूपाणियथास्वंचविभावयेत्
नीलंवायदिवाकृष्णमाकाशमथवारुणं
पश्यंस्तमःप्रविशतिशीघ्रंचप्रतिबुध्यते

वेपथुश्चांगमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च का
र्श्यं श्यावारुणच्छाया मूर्छायां वातसंभवे
रक्तं हरितवर्णं वा विपत्पीतमथापि वा
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते
सपिपासः ससंतापो रक्तपित्ताकुलेक्षणः
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्छायां पित्तसंभवे

नि॰ मेघसंकाशमाकाशमाहन्तेवाऽतमोगुणैः प्र
दा॰ श्वपंस्तमःप्रविशति विराम्यप्रतिबुध्यते गु
९७ रुभिःश्राहतैरंगैर्यथैवाईणचर्मणा सप्र
सेकःसह्लामोमूर्छायांकफसंभवे सर्वा
कृतिसन्निपातादपस्मारइवागतः सजंत्र
पातयत्याशुविनाबीभत्सचेष्टितैः पृथिव्या

यत्तसोऽनूपंरक्तगंधपित्तदन्वयः तस्माद्रक्तस्य
गंधेनमूर्छंतिभुविमानवाः द्रव्यस्वभावश्चैके
दृष्टायदंतिसुरत्यांति गुणास्तीव्रतरत्वेनास्थिता
स्तुविषमद्ययोः तएवतस्मात्ताभ्यांतमोहो
स्यातांतथैवनरौ स्त्वांगदाहित्वसमजाऊदोच्छा
मस्यमूर्छंतः मद्येनविलपांशोतेनष्टविभ्रांत

नि॰ मानसः गात्राणिविहृपंभ्रमोजरांयावन्नयाति
दा॰ नतत् वेपथुःस्वमनस्मास्तुःस्तमश्चविषमूर्छते
१८ वेदिनव्योनीश्वनरंयथास्वविषलक्षणैः मूर्छा
पित्तनमःछायोरजःपित्तानिलाद्भ्रमः नमोवा
तकफात्तंद्रानिद्राश्लेष्मतमोभवा श्वनायास
श्रमेदेहेप्रवृद्धःश्वासवर्जितः क्लमःस्वलुस

विज्ञेय इंद्रियार्थाश्च बाधका इंद्रियार्थेषु से
वितिगौरवं जृंभणं क्लमः निद्रातस्यैव यस्य
हतस्य निद्रां विनिर्दिशेत् इंद्रियाणां च मनसो
मोहो निद्राभिधीयते विमोहस्त्विंद्रियाणां च
मनस्ते ज्ञानिगायते दोषेषु मदमूर्छायोल
तवेगेषु देहिनां स्वयमेवोपशाम्यंति संन्या

नि॰
दा॰
९९

99

सैनौषधैर्विना वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्या
तिबलामलाः संन्यसंत्यबलंजंतुंप्राणायत
नुमाश्रिताः सनासंन्याससंन्यस्तःकाष्ठीभूतो
मृतोपमः प्राणैर्विमुच्यतेशीघ्रंमुक्त्वासद्यः
फलांक्रियां इतिमूर्छाभ्रमतंद्राज्ञानिदानं अथ
मदात्ययनिदानं येविषस्यगुणाःप्रोक्तास्तेम

ध्येपिप्रतिष्ठिताः तेनमिथ्योपयुक्तेनभवत्सु
ग्रोमदात्ययः किंचित्सर्वंस्वभावेनयथैवान्नं
तथास्मृतं प्राणाःप्राणभृतामन्नंतदयुक्त्या
निहंत्यसून् विषंप्राणहरंतच्चयुक्तियुक्तंर
सायनं विधिनामात्रयाकालेहितैरन्नैर्यथा
बलंप्रहृष्टोयःपिबेन्मद्यंनसस्यादमृतोप

ति॰ दा॰ १॰॰

ष्या स्त्रियो येस्तु दत्तैर्मांसैस्तु भक्ष्यैश्च समहूतैर्वित्तं
भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च का
म्यतामनसास्त्राहि तेजो विक्रम एव च विधि
वत्सेव्यमानेन तु मयेमसन्निहितागुणाः बुद्धिस्मृ
तिप्रीतिकराःसुखस्वप्नपानान्ननिद्रारतिवर्ध
नश्च संपाठगीतस्वरवर्धनश्च शोकोतिरस्यः

प्रथमोमदोपि अव्यक्तबुद्धिस्तनीवागविचेष्टः

सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशांतः आलस्यनिद्रा

भिन्नतोमुडश्चमध्येनमतःप्रकृष्टोमदने

गच्छेदगम्यांश्चकृष्टोस्वतंत्रः चतुर्थेंतमदेस्तु

तोभग्नदाविवनिष्क्रियाः कार्याकार्यविभाग

तोमस्तनादप्यपरोमतः कोमदंतादृशंगच्छे

नि॰
दा॰
१०२

101

उन्मादमिवचापरं बहुदोषमिवाहूहंःकांमा
ंस्ववशःकृती निर्भुञ्जमेकांतनप्वमयं
निषेव्यमानंपुरुषेणानिन्ये श्वापादयेत्कष्ट
तमात्विकारान्नापादयेद्वापिशरीरमेदं क्रु
द्धेनभीतेनपिपासितेनशोकाभितप्तेनबुभु
क्षितेन व्यायाममारभप ॥

रिक्तेन वेगावरोधाभिहतेन वापि श्रतंद्व

भक्त्यादिक्तोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाव

लेन उस्माभितप्तेन च सेव्यमाने करोतिमद्यं

विविधान्विकारान् पानात्ययं परमदं पाना

जीर्णमथापि वा पानविभ्रमसंयंचतेषांव

क्ष्यामिलक्षणं हिक्काश्वासशिरःकंपपार्श्व

नि॰ दा॰ ९०२

मूलप्रजागरैः विद्याद्दृङ्प्रलापं च वातजम्।

सदात्ययं छर्द्यरोचककम्पश्वासतन्द्रास्तैमित्य

गौरवैः विद्याद्धीनपरीतस्य कफप्रायं म

दात्ययं ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वैर्लिङ्गैर्म

दात्ययः श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्य

ता च विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च

त्स्मात्सहजाश्चिरस्मिंसेत्रिषु चापि भेदो लिंगं प

रस्परत्नमदस्य वदंति तज्ज्ञाः आध्मानमुग्रमथ

वोद्गिरणं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति

लक्षणानि तृष्णाज्वनोदकहृत्संस्रवकंठधूम

मूर्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः द्वेषः सु

रात्रविकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममस्तुशो

नि॰ त्यखिलेन यीराः हीनोत्तरौष्ठमतिश्चीनम
दा॰ मेंददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहन्तेत्यजेत्
९३ जिह्वोष्ठदंतमसितंत्वथवापिनीलंपिते
103 च यस्यनयने रुधिरप्रभेवा हिक्काज्वरोव
मथुवपेथुपार्श्वमूलाः कामभ्रमावपि
चपानहन्तेत्यजेत् धंसकोविदाप

वैवरोगश्वासोपजायते श्लेष्माप्रसेककंठ
स्रशोथः सर्वासहिस्मृता तेज्ञानिज्ञातियो
गम्युक्तेयंध्वंसकलक्षणं इतिमदात्ययपाना
त्ययपरममदपानाजीर्णपानविभ्रमादि
निदानं अथदाहनिदानं त्वचंप्राप्तःसमनो
ष्मपित्तरक्ताभिमूर्छितः दाहंप्रकुरुतेघोरं

नि॰
दा॰
१४

104

पितवातत्रमेषजे कांस्त्वदेह्यानुगेरक्तमु
ह्रिक्तंदहतिफवे सऊष्मारष्मानेवातात्रा
भस्माम्रलोचनः लोहगंधोगवदनोवह्नि
नैवावकीर्यते पितज्वरसमः पितात्तथा
प्यस्यविधिःस्मृतः तस्मान्निरीयादब्रातेनोद्दी
णेनेजःसमुद्भवं सव्वाप्याप्यंतरंदेहेष्वद

हेन्मदचेनसः संगुक्षगलनालोष्टजिह्वांति
क्षुष्टवेपने भ्रस्तजाघ्नणीकोष्टसदाहोन्यः
स्यान्सडस्वरः यातन्नयोन्योयोदाहस्लेनम
क्षीरक्षान्वितः ह्रमःस्वरःक्रियाहीनःसमे
देन्नशापीडितः ननजोनमनन्वान्यःशोव
नोवापिनेकथा नेनांतर्दलनेत्पर्थेन्तस्मान्

नि: दा: १०५

105

ष्ठीप्रलापवान् मन्माभिघातजोप्यस्तिसोसा
ध्यः सममोमतः सर्वेपववि वर्ज्याः स्युः शी
तगात्रेषु देहिषु इति दाहनिदानं अथोन्मा
दनिदानं मदयंत्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्ग
मास्थिताः मानसोयमतो व्याधिरुन्माद इति की
र्तितः एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्छितैः

मानसेनचदुःखेनसपंचविधउच्यते वि
षाद्भवतिषष्ठश्चयथास्वंतत्रभेषजं स
चाप्रवृद्धस्तरुणोमदसंज्ञांबिभर्तिच
विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानिप्रधर्षणंदेव
गुरुद्विजानां उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो
मनोविघातोविषमाश्चचेष्टाः तैरल्प

नि॰
दा॰
९८

सत्वस्यमलाःप्रदुष्टाःबुद्धेर्निवासंहृदयंप्रदू
ष्य स्रोतांस्यधिष्ठायमनोवहानिप्रमादयं
त्याशुनरस्यचेताः धीविभ्रवःसत्वपरिप्ल
वश्चपर्याकुलादृष्टिरधीरताच्च अबद्धवाक्त्वं
हृदयंचशून्यंसामान्यमुन्मादगदस्यलिंगं
रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधात्वक्षयोपवासैरनि

106

लोनिहङः विनोनिङ्हृहृदयंप्रहृष्यवुद्धिं
स्मृतिंचाप्युपहंतिशीघ्रं प्रस्थानहासस्मित
गीतनृत्यवागंगविक्षेपणरोदनानि पारु
ष्यकार्श्यपारुण्यवर्णताचजीर्णेबलेचानिल
जस्यलिंगं प्रजीर्णेकटुम्लविदाह्यशीत
भोज्यैश्चितंपित्तमुदीर्णवेगं उन्मादय

नि॰
दा॰
९८

107

स्थग्रमनात्मकस्यहृदिस्थितंपूर्ववदाष्टकयी
त् श्रमर्दसंरंभाविनिग्रभावाःस्तेजेनाभिद्र
वणोस्यरोघाः प्रक्षायशीतानेजलाभिला
षःपीताचभापितक्रूजस्यलिंगे संपूरणोमे
दविवेष्टितोस्यसोष्माकफोममेणिसंप्रहृडः
डुडिंस्फतिवाष्पुपहेतिविवितंप्रमोहयन्स्तेज

नयेद्दिकारं वाक्केहिते मंदमरोचकश्चनारी
विविक्तश्रयनाचनिद्रा छंदिश्चलालाचब
लेवभुक्तंनखादिशोफ्लं चकफात्मके स्यात्
यः सन्निपातप्रभवोतिघोरः सर्वैः समस्तैः
सहहेतुभिः स्यात् सर्वाणिरूपाणिबिभ
र्तितादृगविरुद्धभेषज्यविधिविवर्ज्यः

ति॰ रैनैरैंद्रप्रकृतैरैरिभिस्तथान्यैर्विद्याभितस्थाय
दा॰ नबोयवसंहृत्याश्व गाहंहृतेमनस्तिवप्रिय
१०८ यारिंसोजायेतनवोत्कटतरोमनसोविकारः
चित्रंविविक्तिचमनोनुगतंविसंज्ञोगायत्य
योहसतिरोदितिचातिमूढः रक्तेक्षणोह
नबलेंद्रियभाःस्वदीनाभ्रपावाननोविघटक

तेनभवेद्धिसंज्ञः ४ सर्वांगुलेस्त्वन्मुखोवाह्नी
णमांसबलोनरः जागाहकोपसंदेहमुन्मा
देनाविनश्यति ५ सत्यवाग्विक्रमवीर्यचे
ष्टाज्ञानादिविज्ञानफलादिभिः उन्माद
कालोनियतश्चयस्यभूतोन्यमुन्मादमुदाह
रेति संज्ञकः ७ विरतिदिव्यमाल्यगंधा

नि॰
दा॰
१०९

109

निर्लज्जोऽप्यविनयसंक्रान्तप्रभाषी तेजस्वी स्थि
रनयनो वरप्रदाता ब्राह्मणो भवति नरः सदे
वज्यर्क्षः सखेदी हि जगुरुदेवद्वेषवक्रो जिह्म
हो विगतभयो विमार्गदृष्टिः संतुष्टो न भव
ति चान्नपानजातैर्दृष्टात्मा भवति सदेवशत्रु
ज्यर्क्षः हृष्टात्मा पुलिनवनांतरोपसेवी स्वाचा

रश्रियपरिगीतगंधमाल्यः न्दपन्वैश्रहमि
निचारुवाल्पशाह्नंगंधर्वग्रहपरिपीडितो
मनुष्यः नाम्नाह्नःश्रियतन्वरक्तवस्त्रधारीगं
भीरोद्भतगतिरल्पवाकसहिस्नुः तेजस्वीव
दतिचाकिंददामिकस्मैयोयक्षग्रहपरिपी
डितोमनुष्यः ॥ प्रेतानांसदिग्ध

नि॰ द्वा॰ ११॰

निमस्नरेहिपिंडोशणातात्माजलमपिवापम
ववस्त्रः मांसेश्चस्तिलगुडपायसाभिकामल
ञ्ज्ञोभवतिपितृग्रहाभिजुष्टः स्युर्व्योप्रसर
तिसर्पवत्कदाचित्‌हकिण्योविलिहतिजि
कयास्येव क्रोधालुगुडमधुपायसेक्षलिप्स
विरेयोभवतिभुजंगमेनजुष्टः मासास्त्रवि

वियस्त्राविकारलिप्तनिर्लज्जोभ्रष्टामतिनि
ष्टरोतिस्तुवः क्रोधांधोविपुलबलोनिघृणाभि
चारीशौचविद्धवतिसराद्धसैर्गृहीतः उद्ध
तः कृपापकुद्विश्विरवलापीडुर्गैर्योभ्रष्टामत
चिरुतथ्यातिलोलः बद्धाशीविजनोनरोपमे
वीव्याचेष्टभ्रमतिकर्दपिशाचज्वष्टः स्थूला

नि॰
दा॰
१११

ह्रोऽन्तरटनः सफेनलेही निद्रालुः पतति च
कंपते च योऽहि यक्षादिर्हिरदनगादिविध्रुतः
स्यात्साध्यो भवति तथा त्रयोदशाह्वे देवग्रहाः
पौर्णमास्यामसुराः संध्ययोरपि गंधर्वाः
प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्दिने पितृ
ग्रहास्तथा दर्शे पंचम्यामपि चोरगाः

रह्मास्त्राद्यैःपैशाचास्त्रैर्दर्पणंविशंतिहि द

र्पणादेर्यथाछायाशीतोस्मंप्राणिनोयथा

स्वंमणिंभास्करार्चिश्चयथादेहंसदेहभृत्

विशंतिचनदृश्यंतेग्रहास्तद्वच्छरीरिणं

रस्तुमीदभूतोन्मादनिदाने अथापस्मारनिदा

ने नमः प्रवेपः संरंभोदोषोद्रेकहतस्मृतिः

नि॰
दा॰
११२

112

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ह
त्कंपः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्छा प्रमूढता चिं
ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते वा
तपित्तकफात्मकैर्दोषैः समस्तैश्चतुर्विधः
तमसो दर्शनं ध्यानं स्पन्दनं पाने च वैकृतं

श्रायोह्लदयमूल्यत्वेभाविनलसपलक्षणं ह्य
कंपमूल्यताखेदोध्यानेमूर्छाप्रमूढता नि
द्रानाशश्चतस्मिंस्त्रभविष्यंतिभवंत्यथ कं
पतेप्रदर्शदंताफेनोद्गामीश्वासित्यपि प
रुषाकरणकुस्मानिपश्यहपाणिबानिलान्
पीतफेनांगवक्त्रान्तःपीताहरटपदर्शोनः

मरुस्तोस्मानलव्याममलोकदर्शी च पैत्तिकः
शुक्लफेनांगवक्त्राक्षः शीतहृष्टांगजो गुरुः
पश्यंछुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात्
सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिंगैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः अ
पस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः
प्रस्फुरंतं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवं

नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशवेत्
पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदथोन्तरं दे
वे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित्
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्यासमुच्छ्रयः इति
अपस्मारनिदानं अथ वातव्याधिनिदानं

नि॰
दा॰
११४

114

रूक्षशीताल्पलघ्वन्नैर्व्यवायातिप्रजागरैः
विषमादुपचाराद्धादोषासृकस्रवणादति
लंघनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकारोगातिकर्षणा
त् वेगसंधारणाद्दामादभिघातादभोजनात्
मर्माबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानावतंसनात्

देहस्रोतांसिरिक्तानिपूरयित्वानिलोबली
करोतिविविधान्व्याधीन्सर्वांगैकांगसंश्रयान्
अव्यक्तंलक्षणंतेषांपूर्वरूपमितिस्मृतं आ
त्मरूपंतुयद्व्यक्तमपायोलघुतापुनः सं
कोचःपर्वणांस्तंभोभंगोस्थ्नांपर्वणामपि
लोमहर्षःप्रलापश्चपाणिपृष्ठशिरोग्रहः

नि॰
दा॰
११५

115

एवंजपंगुत्वकुब्जत्वशोषांगानामनिद्रता
गर्भशुक्ररजोनाशःस्पंदनंगात्रसुप्तता शि
रोनासाक्षिजत्रूणांग्रीवायाश्चापिहुंजनं भे
दस्तोदार्त्तिराक्षेपोमोहश्चायासएवच एवं
विधानिरूपाणिकरोतिकुपितोनिलः वा
युराशुर्बलंवाशुर्वाशुर्हंतिशरीरिणं वा

घ्रविश्वमिदंसर्वंप्रभुर्वीशः प्रकीर्तितः स्व

शीतिर्वातजारोगाश्चत्वारिंशाश्चपैत्तिकान्

विशतिःश्लेष्मिकाश्चैवजायंतेतत्प्रकोपतः

सामान्यंभेषजंतेषांस्नेहनंस्वेदनंतथा वि

शेषेणतुयदृश्यंवक्ष्यतेसमासतः हेतु

स्थानविशेषाश्चभवेद्रोगविनाशकृत्

नि०
टी०
११९

116

तत्रकोष्ठाश्रितेदुष्टेनिग्रहोमूत्रवर्चसोः
ब्रध्नंहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलेचमारुते
सर्वांगकुपितेवातेगात्रस्फुरणभंजनं वे
दनाभिःपरीतस्यस्फुटंतीवास्यसंधयः
ग्रहोविण्मूत्रवातानांशूलाध्मानाश्मशर्कराः
जंघोरुत्रिकपात्पृष्ठरुक्शोषोगुदेस्थिते

हृत्पार्श्वोदरसन्ध्याभेदस्तम्भोद्गारविषूचिकाः
वमथुः कामकंठस्पर्शोषाध्मामाश्रयेस्थिते
पक्वाशयस्थौ त्ररुजं शूलाटोपौ करोतिच
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनं श्रो
त्रादिष्विंद्रियवधं कुर्यात्तज्जडासमीरणः
त्वग्दन्तास्फुटितासमाकृशाकृष्णावस्तयते

नि॰
दा॰
११७

श्रातन्पनेसरागागावपर्वहकत्वंगतेनिले
हजस्लीव्राःससतापाःवैवर्णपिकृशताहविः
गात्रेचात्रविभ्रुक्रमस्तलंभश्चासस्वन्नतेनिले
मेदोस्थिपर्वणांसंधिशूलंमांसबलक्षयः
अस्वप्नःसंततारुक्चमज्जास्थिकुपितेनिले
हित्वंसुवतिवभातिशुक्रंगर्भमथापिवा

117

विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्याऊपितोनिलः
ऊर्ध्वाग्निवागतः शूलं सिराकुंचनपूरणं बा
ह्याभ्यंतरमायाससंखेल्हींकौब्जमथापि वा
सर्वांगैकांगरोगांश्च ऊर्ध्वान्नाशुगतोनिलः
हंति संधिगतः संधीशूलशोथौकरोति च प्रा
णेपि नाहनेछंदिदाहश्चैवोपजायते ॥

नि॰ दा॰ ११८

118

दौर्बल्यंसदनंतन्द्रावैरस्यंचकफाहृते ३
दानेपित्तसंयुक्तेदाहोमूर्छाभ्रमक्लमाः
प्रस्वेदहर्षौमंदाग्निःशीतताचकफाहृते
स्वेदोदाहोस्रमूर्छास्युःसमानेपित्तसंवृते
व्यानेपित्तावृतेदाहोगात्रविक्षेपणंक्लमः
गुरूणिसर्वगात्राणिस्तंभनंचास्थिपर्वणां

लिंगंकफाहतेबानेचेष्टात्स्तंभत्स्पैवच स्त

भनोतत्हेपएषवासशोफशूलानिसर्वशः

स्तंभनोदंडकस्यापिशोफशूलेकफाहते य

दातदयमनीःसर्वाःऊपितोभ्येतिमारुतः त

दाचतत्यययस्याशुगुडदेहंबहिस्वरः तदं

गमात्हिपत्येषयाहेपकइतिस्मृतः ॥

ऊर्ध्वःस्वैःकोपनैर्वायुःस्थानादूर्ध्वंप्रपद्यते
पीडयन्हृदयंगत्वाशिरःशङ्खौचपीडयेत्
धनुर्वन्नामयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा
सकृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापिस्तब्धाक्षोतिनिमीलकः
कपोतइवकूजेच्चनिःसंज्ञःसोपतन्त्रकः ह
ष्टिंसंस्तभ्यसंज्ञांचहत्वाकण्ठेनकूजति ए

दिमुक्तेनरः स्वास्थ्यंयातिमोहंहन्तेपुनः वा
पुनादाहकणंप्राङमेकेनमपतानकं कफा
न्विनोम्रशंवायकः स्तास्वेवयदितिष्ठति
दंडवत्स्तंभयेद्देहंसतदंडापतानकः म
न्माश्रितेव्रणंप्राप्यवायुर्घ्यः सर्वदेहगः बा
ह्यैव्रणमयेदेहेमंदायासंतसंत्यजेत् ।

नि॰ धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तंभसंज्ञितः वि
दा॰ वर्णो बद्धवदनः स्रस्तांगो नष्टचेतनः प्रस्वि
१२॰ द्यंश्च धनुःस्तंभी दशरात्रं न जीवति अंगुली
120 गुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः स्नायु
प्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् वि
ष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन्

श्रभ्यंतरंयनुरिवयदानमन्तिमानवः न

दासोभ्यंतरायासंकुरुतेमारुतोबली ए

दयंयदिवाप्रष्ठमुन्नतंक्रमशःसरुक् क्र

ड्रोवायुर्यदाकुर्यात्तदानंकुब्रमादिशेत्

बालस्त्वायुप्रनानस्योबालायासंकरोतिव

नमस्याथ्यंब्रुथाःप्राऽप्रष्ठकहरभंजनं क

नि॰ दा॰ १२।

121

कफपित्तान्वितो वा कफवायुरेव च केवलः अ
यौदात्तेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजं गर्भ
पातनिमित्तश्च शोणितप्रस्रवश्च यः अ
भिघातनिमित्तश्च तस्मिन्नातिपतानकः द
हीनत्वार्थं ततो वायुः शिरः स्नायूर्विशोष्य च
पक्ष्मभ्यन्तरं हन्ति संधिबंधो विमोक्षयान्

कृत्स्नोर्धकायस्तस्यस्यादकर्मण्योविचेतनः
एकांगरोगंतंकेचिदन्येपक्षवधंविदुः स
र्वांगरोगंतद्वच्चसर्वकायाश्रितेनले दाह
संतापमूर्छास्युःवायौपित्तसमन्विते शैत्य
शोथगुरुत्वानितस्मिन्नेवकफान्विते शु
द्धवातहतंपक्षंकृच्छ्रसाध्यतमंविदुः सा

नि॰ दा॰ १२२

122

यमन्येनसंस्पृष्टमसमार्थंत्रयहेत्तकं गर्भि
णीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वल्पकत्रये प
ञ्चाचान्तेपरिहरेद्वेदनारहितेऽपिच। उच्चैर्व्या
हरतोऽत्यर्थंखादतःकठिनानिच ॥ हस
तोजृम्भतोभाराद्वहनाद्विषमादपि शि
रोनासौष्ठचिबुकाललाटेक्षणसंधिषु

अर्थयत्यनिलोवक्त्रमर्वितंजनयत्यतः
वक्रीभवतिवक्त्रार्थंग्रीवाचाप्यपवर्तते
शिरश्चलतिवाक्संगोनेत्रादीनांचवैकृतं
ग्रीवाचिबुकदन्तानांतस्मिन्पार्श्वेचवेदना
तमर्दितमितिप्राहुर्व्याधिंव्याधिविशारदाः
वातात्पित्तात्कफाच्चस्यात्त्रिविधंतत्समासतः

नि· दा· १२३

123

लालातिप्रस्रवःकंपःस्तंभनंहनुवाङ्ग्रहः

मुष्कयोःश्वयथुःशूलमद्रिजेवातजेभवेत्

पीतमास्यंज्वरस्तृष्णापित्तजेमोहधूम्रता डा

हःशिरसिमन्यायांशोफस्तंभःकफात्मके

भाविनोलक्षणंतस्यवेपथुर्नेत्रमाबिलं वा

गुह्यर्धस्वविस्मोतोदमन्याहनुग्रहः।

ह्रीणास्यानिमिषाद्धास्यप्रसक्ताव्यक्तभाषिणः
नमिद्ध्यत्यर्थितं गाहं त्रिवर्षं वेपनस्य च गते
वेगो भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेषां ह्रेपकादिषु जि
ह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ह
पिनो हनुमूलस्थः संश्रयित्वानिलो हनुं
करोति विहृतास्यत्वमथवा संहृतास्यतां

नि॰ हनुग्रहःसतेनस्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं
दा॰ दिवास्वप्नाशनस्थानविवर्तोर्ध्वनिरीक्षणात्
१२४ मन्यास्तंभंप्रकुरुतेसएवश्लेष्मणावृतः वा
124 ग्वाहिनीशिरासंस्थोजिह्वांस्तंभयतेनिलः
जिह्वास्तंभःसतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता
रक्तमाश्रित्यपवनःकुर्यान्मूर्धधरांशिरां

रत्नाःसवेदनाःकस्मात्सोसाध्यःस्यात्त्रिरोगरुहाः
स्फिक्त्वाक्प्रुकटिपृष्ठोरुजानुजंघापदंक्रमात्
गृध्रसीस्तंभरुक्तोदैर्गृह्णातिस्पंदतेमुहुः
वाताद्वातकफात्तंद्रागौरवारोचकान्विता
तलप्रत्यंगुलीनांयीकंडराबाहुपृष्ठतः ब
होःकर्मक्षयकरीविश्वाचीतिहसोच्यते

नि॰ वातश्रोणितजः श्रोथो जानुमध्ये महारुजः
दा॰ ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षव
१२५ त् वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नोः कंडरामाक्षिपेद्या
दा खंजस्तदा भवेज्जंतुः पंगुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् प्र
क्रमते पतेयस्तु खंड र्निवान्नगाछति कला
यखंजे तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबंधनं हक

1 2 5

पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा वा
तेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकंठकं पा
दयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोनिलः
विशेषतश्चंक्रमतः पाददाहं तमादिशेत्
हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः

नि॰
दा॰
१२६

126

ग्रंसदेशास्थितोवायुःशोषयित्वांसबंधनं
शिरश्चाकुंचनंतत्रस्थोजनयेदपबाहुकं ग्रा
हत्यवायुःसकफोधमनीःशब्दवाहिनीः
नराणांकरोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिणगद्गदान्
ग्रधोयावेदनायातिवर्चोमूत्राशयोत्थिता
भिंदतीवगुदोपस्थंसातूनीनाममनोमता गु

दोपस्थोत्थिताश्चैव प्रतिलोमे प्रधाविता . वे
गैः पक्वाशयं यान्ति प्रतितूनीति सोच्यते
साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशं आ
ध्मानमिति जानीयात्घोरं वातनिरोधजं
विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितं
प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलं

नि॰
दा॰
१२७

127

नाभेरधस्यात्संजातः संचारी यदि वाचलः
अष्ठीलावर्तते ग्रन्थिरूर्ध्वमायतमुन्नता वा
ताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम्
एतामेव रुजायुक्तां जठरे तिर्यगुत्थितां मा
रुतेन विगुणेन वस्त्योमूत्रं सम्यक्प्रवर्तते वि
काराविविधाश्चैव प्रतिलोमे भवन्ति च स

वौंगकंपशिरसोवायुर्वैपएुसंज्ञकः ख
हीनत्वपादजंघोरुहनुमूलावमोदिनी श्र
यःप्रतिहतोवायुःश्लेष्मणामारुतेनेन च
कयोस्तुह्नारबाऽल्पमूर्धवातःसकथ्यते
स्थानानामनुरूपैश्चलिंगैःशेषांविनिर्दिशेत्
सर्वेष्वेतेषुसंसर्गोपित्ताद्यैरुपलक्षयेत्

नि॰
दा॰
१२८

128

हतुस्तंभापन्नाद्यात्नापानानकः कालेन म
हाह्यानांयत्नात्सिध्यंति वानवा नवान्बलव
तस्तेनान्साधयेत्रिकपद्रवान् विसर्पदाहरु
कंसगतृष्णाकच्छ्याग्निमार्दवैः हीणमांसबले
वाताद्यतिपन्नवथादयः सूतंस्तमेत्ववंभग्रं
केपाथ्यानानिपीडिते रुजांतिसंतेचनरेवा

नव्याधिर्विनाशयेत् अव्याहतगतिर्यस्यस्था
नस्थः प्रकृतिस्थितः वायुःस्यात्सोधिकंजी
वेद्वीतरोगाःसमाश्शतं इतिवातव्याधिनिदा
नं अथवातरक्तनिदानं लवणाम्लकटुक्षार
स्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः क्लिन्नशुष्काम्बुजानूप
मांसपिण्याककमूलकैः कुलत्थमाषनिष्पाव

नि॰
दा॰
१२९
129

शाकादिपल्लवेक्षुभिः दध्यारनालसौवीरशुक्त
तक्रसुरासवैः विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्न
जागरैः प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहा
रिणां स्थूलानां सुखिनां वापि कुप्यते वातशोणि
तं हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाहान्नं सवि
दाहाशनस्य कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु दुष्टं तच्चा

यस्यात्पादयोस्वीयमेतन् तन्संपर्केवाङ्गना
हर्षिणेननतस्याबल्पाङ्गच्चानेवान्तरके स्वेदोम
र्थेनथाकार्षर्णीस्पर्शांज्ञान्वेनितिकक सेथि
शैथिल्यमालस्यमर्दनेपिडिकोद्गमः जानु
जंघोरुकटयंमहस्तपादांगसंधिषु नि
स्तोदःस्फुरणंभेदोगुरुत्वंस्वमिरेवच

नि॰ केद्रः संधिषु रुजा दाहो भूत्वा नश्यति वा सकृत्
ह्य॰ वैवर्ण्यं मंडलोत्पत्ति वातास्रकपूर्वलक्षणं
१३॰ वातादिकेपिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनं शो
130 थस्यरौक्षकृष्णत्वश्यावतावानाहृद्धिहानयः ध
मन्यंगुलिसंधीनां संकोचः स्तंग्रहोति रुक
शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः र

ग्नेश्लेष्योऽग्निकृत्क्लेदस्त्रास्रष्टिमितिविमायने स्नि
ग्धत्वैः शामं नैमित्तिकं हृल्लेदसमान्वितः पि
त्ते विदाहसंमोहौ स्वेदो मूर्छा मदः सर्षट्
स्पर्शासहत्वं कट्वाम्लरागः शोषः पाकोऽस्रशोषस्तता
कफे स्तैमित्यगुरुतास्वप्तिः स्निग्धत्वशीतता
कंडूर्मंदाचकृत्कंठैः सर्वलिंगं च संकरे पा

नि॰ दयोर्मूलमास्थायकदाचिदुस्तयोरपि स्रा

दा॰ युर्विषमिवक्रूरं तद्देहमुपसर्पति स्रा

१३१ जानुस्फुटितं यस्य प्रभिन्नं प्रस्रुतं च यत्

131 उपद्रवैश्च यत्तुष्टे प्राणमांसहृद्यादिभिः

वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितं

प्रस्वमारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहः

मूर्छायमदहृल्लासाज्वरमोहप्रवेपकाः
हिक्कापांडुत्ववीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः
अंगुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदः ए
तैरुपद्रवैर्युक्तं मोहेनैकेन वापि यत् त
दसाध्यमिति प्राहुर्वीतरक्तं विचक्षणाः
सकृत्त्वोपद्रवैर्याप्यं साध्येस्मान्निरुपद्रवं

त्रि· पक्वदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं हि दोषजं
द्वा· त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः
१३२ इति वातरक्तनिदानं अथोरुस्तंभनिदानं शी
132
तोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः जी
र्णाजीर्णैस्तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः
सश्लेष्ममेदःपवनैः साममत्यर्थसंचितं

अभिभूयेतरंदोषमूढचेत्प्रतिपद्यते सं
ध्यास्थितीव्रपूर्यान्तःश्लेष्मणास्तिमितेनव
तदास्तेभास्वितेनोढमन्द्रौशीतावचेतनौ
परकीयाविवगूढस्यातामभिष्टाव्यथौ
ध्यानेगामंदस्मैमित्यनद्वाक्षंयरुपविज्वरैः
संयुतौपादसदनंकच्छोदरणसभिभिः

नि॰
दा॰
१३३
133

तेमूकस्तंभमित्याङराद्यावानेतथापरे
श्रागरपंतस्यनिद्रानिध्यानक्लिमितनाज्वरः
लोमहर्षोकविद्धंदिजंघोर्वोःसदनंतथा
वाताशिङ्किभिरक्तानानस्यस्यान्त्स्नेहनास्तुनः
पादयोःसदनंस्वभिःकुब्जाङ्डरणंतथा
जंघोकरलानिरत्यर्थंसस्तंभादाहवेदना

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति
पादं च मन्यथ तेनत्वं शीतस्पर्शं न वेत्ति च
संस्थाने पीडने गात्रे चलने वाप्यनीश्वरः
अन्यदीयाविव मगौ हूरू पादौ च मन्यते य
दा दाहार्त्तिनोदान्तौ वेपनः प्रकटो भवेत्
ऊरुस्तंभस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवं

नि॰
दा
१३४

134

इत्यूरुस्तंभनिदानं अथामवातनिदानं विरु
द्धाहारचेष्टस्य मंदाग्नेर्निश्चलस्य च स्निग्धं
भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा वा
युना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः

स्रोतांस्यभिष्यंदयतिनानावर्णोतिपिच्छलः
जनयत्यग्निदौर्बल्यंहृदयस्यचगौरवं आ
पीनामाश्रयोह्येष आमसंज्ञोतिदारुणः
आजीर्णाद्धोररसोजातःसंचितःसक्रमेणवै
आमसंज्ञंसलभतेशिरोगात्ररुजाकरः
युगपत्तस्यापितावंतस्त्रिकसंधिप्रवेशको

स्तब्धंचकुरुतेगात्रमामवातःसउच्यते अं
गमर्दोरुचिस्तृष्णाआलस्यंगौरवंज्वरः अ
पाकःशूनतांगानामामवातस्यलक्षणं
सकष्टःसर्वगात्राणांयथाप्रकुपितोभवेत्
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु
करोतिसरुजंशोथंवातदोषःप्रपद्यते

सदेशोहजतेत्यर्थ्याविडश्वहस्त्रिकैः
जनयेत्सोग्निदौर्बल्यंप्रसेकारुचिगौरवं
उत्साहहानिवैरस्यंदाहंचबहुमूत्रतां
ऊद्दौकविनतांसूलंतथानिद्राविपर्ययं
रहूक्षंदिर्भ्रममूर्छांस्वप्नेद्रुहंविद्दिंवयतां
जाड्यंवक्त्रजनानाहंकर्णश्चान्याउपद्रवां

नि० दा० १३९

136

पित्तात्सदाहं रागं च सशूलं पवनात्तु च
स्तिमितं गुरुकंडूकं कफजं ह्यंतमादिशेत्
एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते
सर्वदेहः करः शोषः सरुजः सान्निपातिकः
इत्यामवातनिदानं अथ शूलनिदानं दोषैः
पृथक्समस्तामद्वंद्वैः शूलोष्टधा भवेत्

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायशः पवनः प्रभुः व्या
यामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीत
जलातिपानात् कलायमुद्गाढकिकोरदू
षादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् कषाय
तिक्तातिविरूढजातुविरुद्धवल्लूरकशु
शाकात् विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधा

नि·
टी·
१३५

137

ष्ठोकोपवासादतिहास्यभाषात् वायुः प्र
हृष्टोजनयेद्धिशूलं लग्नास्यपृष्ठत्रिकवस्ति
देशे जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च को
पं समुपैति गाढं मुहुर्मुहुश्चोपशमं प्रको
पौ विद्धानमंस्तंभनतोदभेदैः संस्वेदनाभ्यं
जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रया

ति ज्वाराग्नितीव्रोग्रास्रविदाहितैलतिष्ठा व
पिण्याकजलत्यधूमैः कट्वम्लसौवीरसुरा
विकारैः क्रोधानलायामरविघ्नतापैः यस्मा
त्रियोगाद्दशानैर्विदग्धैः पित्तप्रकोप्याग्रक
रोति शूलं रुण्मोहदाहार्तिकरं हि नाभ्यां स
स्वेदमूर्च्छाभ्रमरोषयुक्तं मध्यंदिने ज्वप्पाति

नि॰
दा॰
१३८

138

वार्षरात्रेनिदाघकालेजलदात्ययेच शीतेच
शीतैःसमुपैतिशांतिंसस्वादुशीतैरपिभोज
नैश्च ग्राम्यानूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मा
षेक्षुपिष्टकसरातिलशष्कुलीभिः अन्यैर्ब
लासजनकैरपिहेतुभिश्चश्लेष्माप्रकोपमुप
गम्यकरोतिशूलं ल्लिहासकाससदनारुचि

सप्तमेकरामाश्रयेत्स्तिमितकोष्ठशिरोग्रह
नैः भुक्तेसदैवहिरुजेऊरुतितेमात्रेस्तयोंद
येसशिशिस्येस्तमागमेच सर्वैश्चदोषैश्च
सचलिंगंविद्याद्विषक्तवंभवंहिस्थूलं
स्तकष्टमेनंविषवज्रकल्पंविवर्जनीयं
प्रवदंतितज्ज्ञाः वस्तौमारुतजंस्थूलं

नि॰ नाभ्यांपित्तगतंवदेत् कफाद्यत्पार्श्वऊर्द्धस्थं
दा॰ सर्वजंसर्वदेशगं शूलाटोपपल्हासर्वमीगुहव
१३९ लैमित्यमानाहकफप्रसेकैः कफस्यलिंगेन
139 समानलिंगंसामोद्भवंशूलमुदाहरंति वलौ
ह्यत्पार्श्वकंठेषुसशूलःकफवातिकः ऊर्द्धोह्य
न्नाभिमध्येषुकफपैत्तिकः ज्वरदाहकरोघोरो

विज्ञेयोवातपैत्तिकः एकदोषोत्थितःसा
ध्यःकृच्छ्रसाध्योद्विदोषजः सर्वदोषोत्थितोघो
रीसोसाध्योभूर्युपद्रवः वेदनातितृषामूर्छा
श्वानाहोगौरवेज्वरः भ्रमोरुचिःकृशत्वंच
बलहानिस्तथैवच उपद्रवादशैवैतेय
स्यशूलेषुनास्तिसः स्वैर्निदानैःप्रकुपितो

नि॰ वायुः सन्निहितस्तदा कफपित्ते समाहृत्य मू
दा॰ लकारी भवेद्वली भुंक्ते जीर्यति यच्छूलं तद्देव
१४॰ परिणामजं तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभि
धीयते आध्मानाटोपविण्मूत्रैर्विबंधारतिवे
पनैः स्निग्धोपशमनप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिष
क्. तस्मादाहरति स्वेदकद्भुमल्ललवणोत्तरैः

140

स्थूलं शीतसमं श्लक्ष्णं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधाः
श्वैत्यं दिग्धं सहासं मोहं स्वल्पं रक्तदीर्घसंहतिः
कण्डूतिः क्लोपशूलानि नौचनन्तज्ञेयं कफात्मके
संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा हि दोषं परिकल्पयेत्
त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानले
जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे बाय स्थूलमुपजायते

नि॰
दा॰
१४२

पथ्यापथ्यप्रयोगेन भोजनाद्भोजनेन च न
शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः सको
ष्ठोऽन्नद्रवः केचिज्जरत्पित्तं वदन्ति विदुः इति स्थूल
परिणामशूलनिदानं अथोदावर्तानाहनिदा
नं वातविण्मूत्रजृंभास्रक्षवथूद्गारवमीन्द्रियैः
तृट्श्वासोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसंभवाः

वात्रमूत्रपुरीषाणांसंगाध्मानंक्लमोरुजा
जठरेवानजाश्चान्येरोगाःस्युर्वातनिग्रहात्
श्चाटोपशूलौपरिकर्तिकाचसंगःपुरीषस्यत
थोर्ध्ववातः पुरीषमास्यादथवानिरेतिपुरीष
वेगेभिहतेनरस्य वस्तिमेहनयोःशूलंमूत्रकृ
छ्रंशिरोरुजा विनामोवंक्षणानाहःस्याल्लिंगं

नि॰ नृत्रनिग्रहे मन्यागलस्तंभशिरोविकाराज्जेभो
घ॰ पचानान्यवनात्मकास्तुः तथाह्निनामावद
१५२ नासयाश्वभवंतिलीब्राः सहकर्णरोगैः श्रा
न्तेदजेचाप्ययशोकजेवानेत्रोदकेप्राम
मस्तुवनोहि शिरोगुरुत्वंवदनामयाश्चभवं
तिलीब्राः सहपीनसेन ॥ मन्यास्त

142

मं शिरःशूलमर्धितार्धावभेदकौ इंद्रियाणां
चदौर्बल्यं हन्वथोः साहित्यारणान् कंठस्पृ
णरवमनीवनोदः कूजश्चवायोरथवाप्रहतिः
उद्गारवेगोभिहतेभवंतिजंतोः विकाराः पव
नप्रसूताः कंडूकोठाक्तविव्यंगशोथपांड्वामय
ज्वराः ऊष्टहृल्लासवीसर्पार्बुददिनियहृज्जागदाः

नि॰ दा॰ १४३

143

मूत्राघाते वैगुदमुष्कयोश्च शोथोरुजा मूत्र
विनिग्रहश्च शुक्राश्मरीतत्त्वं वा भवेच्चाने
नेविकारा विहते च शुक्के नेढ्रंगमे दारुणश्चयः
श्रमाश्चहृद्योपघातात्कृशानाचटष्टेः कंठस्य
शोथश्चवर्णा वरोयत्नस्याभिघातात्हृदयस्य
याच श्रोतस्य निःश्वासविनिग्रहेणहृद्रो

गमोहावथवापिगुल्मः ॥ अंगमेदोत्तिशि
रोर्तिजाड्यंनिद्राभिघातादथवापितंद्रा वा
युः कोष्ठानुगोरूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः
भोजनैः कुपितः सद्यतदावर्तंकरोतिच
वातमूत्रपुरीषास्रक्कफमेदोवहानिवै
स्रोतांस्युदावर्तयतिपुरीषंवातिवर्तयेत्

ति
द्रा·
१४४

144

ततोलिहस्तिस्थूलानोलिह्लामसकविपीडितः
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेनलभतेनरः श्वा
सकासप्रतिश्यायदाहमोहतृष्णाज्वरान्
वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान्
बहूनन्यांश्चलभतेविकारान्वातकोपजान्
श्रामंश्राकृतवातिचितेक्रमेणभूयोविरुद्धंवि

ग्लाणानिलेन प्रवर्त्तमानेन यथास्वमेव
विकारमानाहमुदाहरंति तस्मिन्भवत्या
मसमुत्थवेगान्तस्मात्प्रतिश्यायशिरोविदाहः
आमाशयेशूलमथोगुरुत्वंहृल्लासंभउद्गार
विघातनंच स्तंभःकटीपृष्ठग्रीवमन्येषु
लोपमूर्च्छाशाकृतस्वबुद्धिः श्वासस्वपकाशय

नि
दा॰
१४५

145

जोभवंतिनथालसोकानिवलहृणानि र
सादितेपरिक्लिन्नेक्षीणेश्लैष्मपडने ष्ठाक्ष
हमंतेमतिमान्उदावर्तिनमुत्सृजेत् इत्यु
दावेर्वानाहनिदाने गुल्मसंप्राप्तिमाह उ
ष्णवातादयोत्यर्थंमिथ्याहारविहारतः
कुर्वंतिपंचधागुल्मंकोष्ठांतर्ग्रंथिरूपिणं

तस्यपंचविधंस्थानंपार्श्वंस्तनाभिवस्तयः
स्तनायोरंतरेग्रंथिःसंचारीयदिवाचलः
हतस्थयोपचयवान्सगुल्मइतिकीर्तितः
सव्यस्तैर्जीयतेदोषैःसमस्तैरपिचोत्थितैः
पृकघाणांनथास्त्रीणांत्तेयोरक्तेनवापरैः
उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्त्यक्षमत्वांत्रवि
कूजनानि

नि॰ आटोपश्चाध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्म
टी॰ स्यवदंतिलिंगं अंतर्विकूजं ``मूत्रवाननोऽत्र
१५८ विकूजनं आनाहश्चोर्ध्ववानत्वंसर्वेगुल्मेषुल
क्षयेत् रूक्षान्नपानैर्विषमातिमात्रैर्विचेष्टनै
र्वेगविनिग्रहस्य शोकाभिघातोऽतिमलक्षय
श्चनिरन्नताचानिलगुल्महेतुः यत्स्थानसं

146

स्थानहृज्जाविकल्पंविरामत्रसंगंगलवक्त्रशो
षं श्वपावाहृणांवंशिशिखरंवंलक्षिद्विपा
र्श्वीसशिरोहृज्जांच करोतिजीर्णांपिपिकश्र
कोपंभुङ्क्तेमस्तुंवंसमुपैतियश्च वानात्म
गुल्मोनचनत्रहृहं कषायतिकंकटचोप
शेते ॥ कहल्लतीत्तोसवि ॥

ति
दा
१६७

167

दाहिहृल्लकोपानिमयाकाङनाशनेन ग्लामा
भिघातोरुधिरंवङ्हेपितोन्यगुल्मस्यातिभि
नगुक्ते ज्वरःपिपासावदनांगरागःशूलंमह
जीर्यतिभोजनेव स्वेदोविदाहोव्रणवच्चगु
ल्मःसर्वासहापैत्तिकगुल्मलिंगं शीतेनगुरु
स्निग्धमचेतनेनचसंपूरणंप्रस्वपनेदिवाच

गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दृष्टो नि
चयात्मकस्य स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्ला
सकासारुचिगौरवाणि शैत्यं रुगल्पाकठिनो
न्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य निमि
त्तलिंगान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाब
लंच व्यामिश्रलिंगानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादि

नि
दा.
१४८

148

शेदोषपकल्पनार्थं महाकजेदाहपरीतमश्म
वह्नोत्पतेश्रीघ्रविदाहिदाहणं मनःशारीरा
ग्निबलापहारिणं त्रिदोषजे गुल्मसमाध्यमादि
शेत् नवप्रसूताहितभोजनायायावामगर्भे
विसृज्येदनेवा वायुर्हितस्यापरिगृह्यरक्तं क
रोतिगुल्मंसरुजंसदाहं पित्तस्यलिंगेनस

मानलिंगविशेषतस्यास्यपरंनिबोधयः से
दनेपिंडितपवनोगोत्थिरान्तःशूलासमगर्भ
लिंगः सगौयिरःस्त्रीभवपवगुल्मोमामेव्य
नीतेदशामेचिकित्स्यः संवितःक्रमशोग
ल्मोमहास्थानपरिग्रहः हृतमूलःसिरान
द्धोयथाकूर्मइवोन्नतः दौर्बल्यारुचिहृल्ला

नि॰ सकाससंबंधयकृत्यिज्वरैः स्स्मात्तेज्ञप्रानिश्यायै
दा॰ र्भुंज्यतेनसमिज्ञति गृहीत्वामज्वरंस्थासंबंधं
१५९ यनीसारपीडितं ल्पिनाभिहृत्सपादेश्रशोथ्यःक
र्षतिगुल्मितं श्वासशूलंपिपासान्नाविद्वेषोग्रंथ
मूढता जायतेऽदुर्बलत्वंचगुल्मिनोमरणायवै
इतिगुल्मनिदानं अथल्पिह्रोगनिदानं अस्तस्य

149

गुर्वम्लकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसं
गैः संचिंतनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पंच
विधः प्रदिष्टः जठरानलदौर्बल्यादविपक्व
स्तु यो रसः स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्र
कोपजः अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्यो
न्यमूर्छनात् ॥ कोद्रवेभ्यो विषस्ये ।

नि॰ दा॰ १५॰

150

ववर्दंतामस्य संभवं दूषयित्वा रसं दोषा विगु
णा हृदयं गताः हृदि बाधां प्रकुर्वंति हृद्रोगं तं
प्रचक्षते आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा
निर्मथ्यते दीर्यते च पाट्यते स्फोट्यतेपि च
तृष्णोष्मदाहशोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः
धूमायनं च मूर्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च

गौरवंकफसंस्त्रावोहविस्तंभोग्निमार्दवं
माधुर्यमपिचास्यस्यबलाभावस्तनेल्पादि
विद्यात्त्रिदोषजंचापिसर्वलिंगंहृदामयं
त्रिदोषजेतुहृद्रोगीयोदुरात्मानिषेवते ति
लक्षीरगुडादीनिग्रंथिस्तस्योपजायते जी
र्वातितोदंक्रिमिजंतद्दोषंत्रयसंकटं उ

नि॰ द्रा॰ १५१

नच्छेदःशीवनेनोदःशूलंस्यिल्लामकत्तमः श्र
कचिःश्रणवनेत्रंश्रोघघ्राक्रिमिजेभवेत् क्ल
मःमादोभ्रमःशोषोहेयस्लेषाउपद्रवाः कृमिजे
क्रिमिजादीनांस्लेश्मिकाणांचयेमताः इतिहृद्रोग
निदानं अथमूत्रकृच्छ्रनिदानं व्यायामतीक्ष्णौ
षधरूक्षमद्यप्रसंगनित्यद्रुतपृष्ठयानात्

151

तैर्निदानैः सर्वैरथवा कोपमुपेत्य वस्तौ मूत्रस्य मार्गं परिपीडयंति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रं

आनूपमांसाध्यशनादजीर्णान्स्युर्मूत्रकृच्छ्रा
णि नृणां तथाष्टौ पृथङ्मलाः स्वैः कुपि^ तीव्रा हि
रुग्वंक्षणबस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह पि
नात् बस्तेः सलिंगस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपि
च्छं कफमूत्रकृच्छ्रे सर्वाणि रूपाणि च सन्निपा
ते भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् मूत्रवा

नि॰
दा॰
१५२

152

क्षिप्रशल्येन हतेष्वभिहितेष्वपि मूत्रकृच्छ्र
न्तदाघाताज्जायते भृशदारुणः वातकृ
च्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिंगानि लक्षयेत् श
कृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः
आध्मानं वस्तिशूलं च मूत्रसंगं करोति च
अश्मरी हेतुतस्त्वेवं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत्

ष्णुकेदोषैस्तपहन्तेमूत्रमार्गविघाविनि
मस्सुकंमूत्रयेत्तत्कृच्छ्राद्वस्तिमेहनमूलवान्
श्श्मरीशार्कराचैवतुल्यसंभवलक्षणे श
केरायाविशेषेतुशृणकीर्तयतोमम प
च्यमानाश्मरीपित्ताच्छोष्यमाणाचवायुना
विमुक्तकफसंधानाक्षरंतीशार्करामता

नि॰
दा॰
१५३

153

स्यपीडावेपथुःशूलंजत्तावग्निश्चदुर्बलः
तथाभवतिमूर्छाचमूत्रकृच्छ्रंचदारुणं २
तिमूत्रकृच्छ्रनिदानं अथमूत्राघातनिदानं
जायंतेकुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश प्रा
योमूत्रविघाताद्यैर्वातकुंडलिकादयः रौ
क्ष्याद्वेगविघाताद्वावायुर्बस्तौसवेदना

मूत्रमाविश्यचरतिविगुणःकुंडलीकृतः मू
त्रमल्पाल्पमथवासरुजंसंप्रवर्त्तते वा
तकुंडलिकांतांतुव्याधिंविद्यात्सुदारुणां
ग्राध्मापयन्वस्तिगुदंरुद्धोवायुश्चलोन्नते
ऊर्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलांमूत्रविंमार्गरोधिनीम्
वेगंविदारयेद्यस्तुमूत्रस्याकुशलोनरः

नि॰ निरुणद्धिमुखंतस्यवस्तेर्वस्तिगतोनिलः

दा॰ मूत्रसंगोभवेत्तेनवस्तिकुक्षिनिपीडितः

१५४ वातवस्तिरितिज्ञेयःसव्याधिःकृच्छ्रसाध्यकः

154 विंधारयतोमूत्रंत्वरयानप्रवर्त्तते मेह

मानस्यमंदावामूत्रातीतःसउच्यते मू

त्रस्यवेगेभिहतेतदुदावर्त्तहेतुकः प्र

पानःक्रुपितोवायुःहृयरंपूरयेत्स्पर्शो ना
भेरथस्तादाध्मानंजनयेत्तीव्रवेदनं न
न्मूत्रजठरंविद्यादयोवस्तिनिरोधजं व
स्तौवाप्यथवालिंगेमणौवायस्यदेहिनः
मूत्रंप्रहननंसाम्पेतस्रकंवाप्रवाहृनः
स्रवेद्धैरैरल्पमल्पंसरुजंवाथनीरुजे

नि॰
दा॰
१५५

155

विगुणानिलजोव्याधिःसमूत्रोत्संगसंज्ञितः
रूक्षस्यक्लान्तदेहस्यवस्तिस्थौपित्तमारुतौ
मूत्रक्षयंसरुग्दाहंजनयेतांतदाह्वयं ग्र
न्थिर्वस्तिमुखेवृत्तःस्थिरोल्पःसहसाभवेत्
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिःसउच्यते
मूत्रितस्यस्त्रियंयातोवायुनाशुक्रमुद्यतं

स्थानाच्युतंमूत्रयतःप्राक्पश्चाद्वाप्रवर्त्तते
भस्मोदकप्रतीकाशंमूत्रशुक्रंतदुच्यते व्या
यामाध्वातपैःपित्तंवस्तिंप्राप्यानिलान्वितं
वस्तिंमेढ्रंगुदंचैवप्रदहेत्स्रावयेदधः मूत्रं
हारिद्रमथवासरक्तंरक्तमेववा ॥ कृ
च्छ्रात्पुनःपुनर्जन्तोरुष्णवातंवदंतितं

ति॰ पित्तं कफो वा द्वौ वापि संहन्ये ने निलेन चेत्

दा॰ कच्छान्मूत्रेन दापीतं रक्तं स्येत्तं चनेस्रजेत्

१५६ सदाहं रोचनाशं त्वं हुणं वर्णं भवेश्च नत्

156

शुक्लं समस्त वर्णं वा मूत्रसादे वदंतितं तू

न्डडबलयो वीने नोदावर्तं शाकृयदा मूत्र

स्रोतो नुपद्येन विद्धसं स्ल्हंनदानरः वि

ऽयं मूत्रयेत्कृच्छादिहिद्यातं विनिर्दिशेत्
ऽनाध्वलंघनायासैरभिघातात्प्रपीडनात्
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्
शूलस्पंदनदाहार्तो बिंदुं बिंदुं स्रवत्यपि
पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तंभोद्वेष्टनार्त्तिमान्
वस्तिकुंडलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमं

नि॰
दा॰
१५८
157

पवनः प्रबलः प्रायो दुर्निवारोऽल्पबुद्धिभिः
तस्मिन्पित्तान्वितो दाहः शूलं मूत्रविवर्णता
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितं
श्लेष्मरुद्धबिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति
अविभ्रांतबिलः साध्यो न च यः कुंडलीकृतः
स्याद्वस्तौ कुंडलीभूते तृण्मोहः श्वासपवव

इति मूत्राघातनिदानं ॥ अथाश्मरीनिदानं ॥ वा
तपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजा परा ॥ प्रा
यः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥
विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पव
नः कफं वा ॥ यदा तदाश्मर्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ नैकदो

ति॰ द्वि॰ १५८

घाश्मर्याःसर्वाश्चयासांपूर्वलक्षणं वक्ष्या
ध्मानेनयासन्नदेशेषुपरितोतिरुक
मूत्रेवस्तसगंधत्वंमूत्रकृच्छ्रंज्वरोरुचिः
सामान्यलिंगंरुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्धस
विशीर्णधारंमूत्रंस्यात्तयामार्गनिरोधने त
द्व्यपायात्सुखंमेहेदच्छंगोमेदकोपमं

158

तस्मिंश्चोभानूद्वतेसासमायामाश्वातिकामवे
त् तत्रवातानामृषीणांवातीदंतानांखादनिवेपने स
ज्ञातिमेहूनेनाभिंपीडयत्यनिशंवृक्षाणान्
सानिलेभुवतिशाखान्मुरुमैंहृतिबिंडपाः
श्यावाहृत्ताश्मरीवास्यस्याश्चिनाकेंठकैरिव
पिनेनादलनेवलिः पश्यमानइवोष्मवान्

नि॰
दा॰
१५९

159

भल्लातकास्थिसंस्थानारक्तपीतासिताश्मरी
वस्तिर्निस्तुद्यतइवश्लेष्मणाशीतलोगुरुः
अश्मरीमहतीश्लक्ष्णामधुवर्णाथवासिता
एताभवंतिबालानांतेषामेवचभूयशः आ
श्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणेसुखाः शु
क्राश्मरीतुमहतीजायतेशुक्रधारणात्

स्यानच्युतमप्युक्तंहिस्तुष्कयोरंतरेनिलः
शेषवयस्तुपसंगटल्लिप्तकंनच्छुकजाश्मरी
वल्लिडकहकुमूत्रनत्वमुष्कक्षयपुकारिणी
नस्यामुन्नतमानायांस्तृकमेतिविलीयते
पीडनेत्ववकाशेस्मिन्नप्रमर्यैवचशर्करा
श्लेष्मणोवायुभिन्नासानस्मिन्ननलोमगो

नि॰ निरीतिमहह्मत्रेणाप्रतिलोमेनिबध्यते
दा॰ मन्त्रस्तोतःप्रहन्तामासिन्कोडपद्गवान् दौ
१८॰ वेलंपसदनेकार्शपंऊहिस्थूलमथाकविं
पांडुत्वमुस्रवानेचत्स्मोहल्पीडनोवमिं
पश्चूनानाभिहषणंबहह्मत्रेकजान्विते प्र
श्रमरीन्नपयन्पाश्रसिकनाशार्करान्विना

1.60

प्रस्रुतस्यापि यथा निक्षिप्ताः सघटे नव
कालांतरेण पंकः स्यादश्मरी हि भवेत्तथा
संहत्यापोयथादिव्यामारुतोग्निर्ववैद्युतः
तद्वद्बलासं वस्तिस्थं तं सूष्मा संहंति वानिलः
इत्यश्मरीनिदानं अथ प्रमेहनिदानं आस्यासु
खं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्योदकानूपरसः पयां

नि॰ सि नवान्नपानैर्गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृ

दा॰ च्च सर्वं मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्ति

१६१ गतं प्रदूष्य करोति मेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तान्ये

161

व पित्तं परिदूष्य चापि क्षीणेषु देहे षु वकृष्य

यातुन्सान्हूष्यमेहान्कुरुते निलश्च साध्याः

कफोत्थाद्दश पित्तजाः षडप्याप्यान साध्याः प

वनाश्चतुष्काः समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा
न्महात्ययत्वाश्च यथाक्रमेण कफः सपित्तः प
वनाश्च दोषा मेदोस्रशुक्रांबुवसालसेकाः
मज्जारसौजाः पिशितं च दूष्याः प्रमेहिनां विंश
तिरेव मेहाः स्वैर्योंगागंपिः शिथिलत्वमंगेष्वा
यामसनस्वप्नसुखाभिषंगः हृन्नेत्रजिह्वाश्रव

नि॰
सू॰
१६२

णोपदेहश्रमक्लमचनाकेशनखातिहृद्धिः श्री
तप्रियत्वंगलतालुशोषोमाधुर्यमास्येकरपा
दहाहः भविष्यतोमेहगणस्यरूपंमूत्रेपिया
वेतिपिपीलकाश्च देहादीनांमलाढ्यत्वंप्राग
पंपाणिपादयोः दाहश्चिक्कणतादेहेतटूष्णा
सस्वोपजायते सामान्यंलक्षणंतेषांत्र ।

162

भूनाविलमूत्रता दोषहृष्णाविशेषेपिनत्से
योगविशेषतः मूत्रवर्णादिभेदेनभेदेमेहे
प्रकल्पते स्वछंबहुसितंशीतंनिर्गंधमुदको
पमं मेहत्युदकमेहेनकिंचिदाविलपिछि
ले १ इक्षोरसमिवात्यर्थंमधुरंचेक्षुमेहतः २
सांद्रीभवेत्पर्युषितंसांद्रमेहेनमेहति ३

ति
द्रा॰
१६३

163

स्वर्णमेहेस्वर्णतल्पस्तुपर्यंङ्कमथोच्चनं ४ मेल
ष्ट्रोमाप्पिष्टेनपिष्टवद्धडलंसितं ५ स्नु
क्राभंक्षुक्रमित्रेवाक्षुक्रमेहेप्रमेहति ६ मू
त्राठसिकनामेहेसिकताद्रूपिणोमलान् ७
श्रीतमेहीनिबडश्रोमध्रुरंभ्रश्राश्रीनले श्रा
नैःश्रानैःश्रानैःमेहीमंदंमंदंप्रमेहति ८

लालानंतुनंमेहंलालामेहेनपिच्छिले १०
गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ११
नीलमेहेननीलाभं १२ कालमेहीमषीनिभं १३
हारिद्रमेहीकटुकंहरिद्रासन्निभंवयत् १४
विस्रंमांजिष्ठमेहेनमंजिष्ठसलिलोपमं १५
विस्रमुष्णसलवणंरक्ताभंरक्तमेहतः १६

नि॰ वसामेहेवसामिश्रंवसाभंमूत्रयेन्मुहुः ९

द्रा॰ मज्जाभंमज्जमिश्रंवामज्जमेहीमुहुर्मुहुः ८

१६४ कषायेमधुरंरूक्षंक्षौद्रमेहेवदेद्बुधाः १९

हस्तीमत्तइवाजस्रंमूत्रवेगविवर्जितं स

लसीकंविवद्धंचहस्तिमेहेप्रमेहति २॰ १

विपाकोकविंछदिनिद्राकासमपीनसाः

164

उपद्रवाप्रजायंतेमेहानांकफजन्मनां व
स्निमेहनयोस्तोदोमुष्कावदरणंज्वरः दा
हस्तृस्णास्लिकामूर्छाविड्भेदःपित्तजन्मनं
वातजानामुदावर्तःकंपहृद्ग्रहलोलता
स्शूलमुन्निद्रनाशोषःकासःश्वासश्चजायते
यथोक्तोपद्रवाविष्मतिप्रस्रुतमेनच

नि॰ पिडिकापीडितंगाढंप्रमेहोहंतिमानवं जा
टी॰ तिप्रमेहीमधुमेहिनोवानसाध्यरोगःसहि
१८५ बीजदोषात् येचापिकेचित्कुलजाविकारा
१65 भवंतितांश्चप्रवदेदसाध्यान् सर्वएवप्रमे
हाःकालेनाप्रतिकारिणः मधुमेहत्वमायां
तितदसाध्याभवंतिहि मधुमेहोमधुसमो

जायनेसकिलह्विया ऊडेयात्रत्तयाह्वायौदो
घाहनपथेपिवा आहतोदोघलिंगानिसो
निमित्तेप्रदर्शयन् ह्नीणः ह्नीणानुपूर्णौभज
नेहाङ्कसाथ्यतो मधुरंयस्यसर्वैष्वप्रायोम
थिवमेहति ॥ सर्वैपिमधुमेहानांमा
धुर्येस्यनतोरतः प्रमेहिनोयदामूत्र ।

नि॰ मनाविलमपिच्छिलं विषदं कटुतिक्तं चन
दा॰ दारोगंविनिर्दिशेत् शराविकाकच्छपिका
१६८ जालिनीविनतालजी मसूरिकासर्षपिका
पुत्रिणीसविदारिका विद्रधिश्चेतिपिडिकाः
प्रमेहोपेक्षयादश संधिमर्मसुजायंतेमांस
लेषुचयामसु संनोर्नैतावनरूपानिम्नमध्या
166

शिराविका गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा व
सर्षपी सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका
बुधैः जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमा ह
ता श्रवगाढरुजोत्क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा
महती पिडका नीला विनता विनता स्मृता
महत्यल्पविता ज्ञेया पिडिका वापि पुत्रिणी

नि॰ मसूरदलसंस्थानाविज्ञेयात्तुमसूरिका
दा॰ रक्तासितास्फोटचितादाहणात्वलजीमता
१९७ दहतित्वचमुत्थानतदेहं वासापिसर्पिणी
वदारिकंदवहुनाकुठिनाचविदारिका
विद्रधेलेहणौर्दंक्राञ्जेयाविद्रदिकात्तुसा
येयत्मयाःस्मृतामेहास्तेषांमेनात्सतन्मयाः

167

विनाप्रमेहमध्येनाजायंतेडहमेदमः ना
वश्चैनानिलस्पेनयावद्वास्तपरिग्रहः गु
वेष्टदेशिरस्पेसएष्ट्हेमत्मसुवोप्यिनाः मो
पद्दवाडबलाय्रेःपिडिकाःपरिवर्जयेत् र
क्तंप्रवर्तनेयस्मान्मासिमासिविशुद्ध्यति
सर्वशरीरशोधेस्त्वप्रमेहोनास्पतःस्त्रियः

नि. मूर्छाछर्दिज्वरश्वासकासवीसर्पगौरवैः ७
दा. उपद्रवैरुपेतोयः प्रमेही चाप्रतिक्रियाः ८
१६८ तृट्श्वासमांससंकोथमोहहिक्कामदज्वराः
168 विसर्पमर्मसंरोधः पिडकानामुपद्रवाः
हारिद्रवर्णं रुधिरं मेहप्राग्रूपवर्जितं यो
मेहयेत्तं मेहेरक्तापित्तं जगुर्बुधाः ९

रिद्रवर्णंकफपित्तंचमूत्रंविनाप्रमेहस्यचपूर्व
रूपैः योमूत्रयेत्तंनवदेत्प्रमेहंरक्तपित्तस्य
हिसप्रकोपः इतिप्रमेहनिदानं अथमेदोनि
दानं अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेवि
नः मधुरोन्नरसःप्रायःस्नेहान्मेदोविवर्धयेत्
मेदसाहृतमार्गत्वात्पुष्यंत्यन्येनधातवः

नि॰
दा॰
१६९
169

मेदस्तुचीयतेतस्मादशक्तः सर्वकर्मसु क्षु
द्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः यु
क्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोल्पमैथुनः
मेदस्तुसर्वभूतानामुदरेस्वास्थिसंस्थितं
अतएवोदरेवृद्धिः प्रायोमेदस्विनोभवेत् मे
दसावृतमार्गत्वाद्वायुःकोष्ठेविशेषतः

चरं संधुक्षयत्यग्निः संहारं शोषयत्यपि तस्मा
त्सर्पीग्रंजरयत्याहारं वाभिकांक्षति विका
रांश्चाश्नुते घोरान्कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् प
नाबुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ पनौ
विदहन्तः स्थूलं वाप्युद्दीवानलं यथा मेद
स्पनीवसंरुद्धे सहसैवानिलादयः ॥

नि॰ विकारांदाहणंगां कृत्वानाशायेत्याशुजीवितं
दा॰ मेदोमांसांसांतिवृद्धत्वाश्चाक्षिरनदरंजनः
१८॰ प्रयथोपचयोत्साहोनवोतिस्थूलउच्यते
१७० स्थूलेषुपद्रवादृष्टाविसर्पीःसभगंदराः ज्व
रातिसारमेहार्शःश्लीपदापचिकामलाः
इतिमेदोनिदानं प्रथोदरनिदानं रोगाः

सर्वेष्विमं देग्रौ स्वनराणुदराणि च अजी
र्णमलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात्
रुद्धा स्वेदांबुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः
प्राणाग्न्यपानां संदूष्य जनयन्त्युदरं न्टणां
सूर्वं रूपं बलवर्णकांक्षावलीविनाशो जठ
रे च राज्यः जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो व

नि॰ स्त्रीरुजः पादगतश्च शोथः आध्मानं गमने
दा॰ शक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निना शोथः सदनम
१७१ ङ्गानां संगो वातपुरीषयोः दाहस्तन्द्रा च सर्वे
171 षु जठरेषु भवन्ति हि पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्ली
हबद्धक्षतोदकैः संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां
लिंगं पृथक् शृणु तत्र वातोदरे शोथः पाणि

पानाभिऊरुलिङ्ग ऊर्ध्वपार्श्वोदरकटीपृष्ठशूल
कपर्वभेदनं शुष्ककासोंगमर्दोयोरुस्तत्वा
मलसंग्रहः श्यावारुणत्वगादित्वमकस्मा
हृद्विद्रामवत् सतोदभेदमुदरं तनुहृत्स
सशब्दानने श्वायमानं पतिवद्धमारुहतं प्रक
रोति च वायुश्चात्रसतकशब्दोविचरेत्सर्वतोग

नि॰
दा॰
१७२
172

तिः पित्तोदरे ज्वरो मूर्छा दाहस्तृट्कटुकास्य
ता भ्रमोतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित्
पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते मृ
दुस्पर्शं धूमयति हि क्षिप्रपाकं प्रदूयते श्ले
ष्मोदरेंगसदनं स्वापः श्वयथुगौरवे नि
द्रोत्क्लेदारुचिश्वासकासाः शुक्लत्वगादिता

उदरंस्तिमितंस्निग्धंसुक्लराजीकृतंमहत्
स्विरातिहृद्धिकठिनंशीतस्पर्शंगुरुस्थिरं
स्त्रियोन्नपानंनखरोममूत्रविडार्तवैर्युक्तम
साधुवृत्ताः यस्मैप्रयछंत्यरयोगरांश्चदुष्टांबु
दूषीविषसेवनाद्वा तेनाशुरक्तंकुपिताश्चदो
षाःकुर्वंतिघोरंजठरंत्रिदोषं तच्छीतवातेभ्र

नि॰ शाडविनेचविशेषतः ऊष्यनिदत्वतेच सवान
दा॰ रोमृकैतिमेष्ठसक्तंपांडुक्कशाः ष्णुष्पनिटस्सया
१७३ व हृष्णोदरंकीर्तिमेनदेवश्रीहोदरंकीर्तेय
173 तोनिबोध विदालभिष्कंदिरनस्पजेनोः प्रडुष्ट
मस्पर्शरक्कफस्य श्रीहाभिहर्टिंऊहतः प्रहड्रौ
श्रीहोस्यजटरंवदंति तद्दामपार्श्वेपरिह

डिमेतिविशेषतःसीदतिवातरोग मंदज्व
राग्निःकफापित्तलिंगैरुपद्रवहीणबलोप्ति
पाडुः सर्वैनरस्मिन्यहृतिप्रडहेरोयंपहृडाल
दरंतदेव उदावर्तरुजनाहैमहोत्दूमदन
ज्वरैः गौरवाहाविकाठिन्यैर्विधानतमलान्
क्रमात् यस्यांत्रमत्रैरुपलेपिभिर्वार्यीबालाश्म

भिवापिहितं यथावत् संचीयते तस्य मलः
सदोषः शनैः शनैः शार्करवच्च नाड्यां निबध्य
ते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्प म
ले स्नाभिमध्ये परिहृडिमेति तस्योदरं बद्ध
देवदंति शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं भुक्तं भि
नत्पीगतमन्यथा वा तस्मात्स्वतोऽत्रात्मलि

लप्रकाशः स्नावः स्रवेद्धैशुदनस्तभूयः नाभेर
धश्चोदरस्तूह्रिमेतितिनिस्तयनेवाल्पतिवातिमा
त्रेम् पनत्पारिमाक्षुदरंश्रदिष्टंदकोदरंकीर्तिय
नोतिबोय यैः स्नेहपीतोप्यनुवासितोवावो
नेविरक्तोप्यथवानिरूहः पिवेज्जलेशीनल
साश्रुतस्यस्तोतांमिश्रुष्यंतिहितहस्तानि स्नेहो

नि॰ पलिमेषथवापिनेछुदकोदरंपूर्ववदभ्युये
द्वा॰ ति स्निग्धंमहत्तत्परिहननाभिममानतेपू
१२५ र्णमिवांत्रुनाव ययाद्दतिद्दःभ्पातिकेपनेव
शाह्लायतेवापिदकोदरंतत् जन्मनैवोदरंस
र्वंप्रायःकृच्छ्रंनेस्रते बलिनस्तदजातोंबुय
त्नात्साध्यंनवोत्थितं यकृत्प्लाहदरंसर्वं

175

गतोदकंतथा प्रायोभवत्समाभावायछिद्रंतेषो
दरंनरणां स्रूनातिकुटिलोपस्थमुपलिकेनउदु
नवे बलक्षोणितमांसाग्निपरिक्षीणंत्त्ववर्जयेये
त् पक्ष्मंगानविढैषोशोथातीसारपीडितं
विरक्तंचाप्युदरिणंपूर्यमानंविवर्जयेत्
इतिउदरनिदाने अथशोथनिदाने ।

नि॰
दा॰
१७९

176

रक्तपित्तकफाद्वा यकृद्दीह्लोड्ढाद्बहिः सिराः
नीत्वाकडगनिलैर्हि ऊर्यात्वमांससंश्रये
उत्सेधं संहतं शोथं तमाऽर्नि चयादतः
सर्वहेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्वितात्मकं दो
षैः पृथक्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्धिमादपि
तत्सर्वरूपं दवथुः सिरायासोंगगौरवं शु

ग्रामयाभुक्तकृपणाबलानां दत्तरां श्रुतीहृणो
मग्रहूपसेवा दयासमश्लाकविरोपिड इष्ट
गरोपसृष्टानां निषेवणं च अशोंस्पवेष्टान
वदेहश्रुद्धिर्मोपचाते विषमाप्रहृतिः भि
ष्योपचारः प्रतिकर्मणां चनिजसहेतः स्वय
योः प्रदिष्टः सगौरवं सादनवास्थित

नि॰
दा॰
९७

177

त्वंसोत्सेधमूष्माचसिरातनुत्वं सलोमहर्ष
श्चविवर्णताचसामान्यलिंगंश्वयथोःप्रदि
ष्टं चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितःप्रसुप्तिह
र्षार्तियुतोऽनिमित्तं प्रशाम्यतिप्रोन्नमतिप्र
पीडितोदिवाबलीयःश्वयथुःसमीरणात्
मृदुःसगंधोऽसितपीतरागवान्भ्रमज्वरस्वेद

रुधामसदान्वितः यउष्मानेश्लष्टहगाद्विरागवा
न्सपित्तश्रोषोभ्रमशोदाहपाकवान् गुरुःस्नि
ग्धःपाण्डुररोचकान्वितःप्रसेकनिद्रावामिव
क्रिमायकृत् सकृच्छजन्मप्रसवोनिपीडि
तोनचेन्नमेद्रांत्रिवलीकफात्मकः निदा
नाकृतिससर्गाद्वयमुः सात्रिदोषजः

नि॰ सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोनिव्यामिश्रलक्षणः
दा॰ अभिघातेन शास्त्रादेर्भेदच्छेदहननादिभिः
१२८ हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातककपिकच्छुजैः
रसैः सूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः
विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्

128

देष्ठादंननखाघातादविषाणामामपि
विण्मूत्रशुक्रोपहतमेलवद्दष्टसंकरात्
विषहृत्तातिलस्पर्शागारयोगाव चूर्णनात्
स्तुड्स्थूलोविलंबीवशीघ्रोदाहरुजाकरः
दोषाःस्वयंक्षुःमूर्धहिऊर्वेत्सामाशयेस्थिताः
पक्वाशयस्यमध्येतवर्वेस्यानगतास्त्वथः

नि॰ दा॰ १२९

179

ग्रंथींगेरिष्टभूतःस्पायश्चोर्धपरिसर्पति
हन्त्वदेहमत्तुप्राणाःऊर्ध्वःसर्वसरंतथा
योमध्यदेशेश्वयथुःसकष्टःसर्वगश्वयः
ग्रंथींगेरिष्टभूतःस्पायश्चोर्धपरिसर्पति
श्वासःपिपासाछर्दिश्चदौर्बल्यंज्वरएवच
यस्यचान्नेरुचिर्नास्तिश्वयथुःकिलहंतितं

ऊर्ध्वगामीनरंपञ्चामयोगामीसुखवान्स्त्रियो
उभयंवस्तिसंजातःशोथोहंतिनसंशयः
छर्दिःश्वासोरुचिस्तृस्नाज्वरोतीसारएवच
सप्तकोयंसदौर्बल्यःशोथोपद्रवसंग्रहः
अनन्योपद्रवकृत्नाशोथःपादसमुत्थितः
पुरुषंहंतिनारीतुमुखजोगुह्यजोद्वयं

नि॰ नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः तु ईरितः
दा॰ विवर्जयेत् कुक्षिहृदयाश्रितं च तथा गले म
१८॰ र्मणि संश्रितं च स्थूलः खरश्चापि भवेद्धि व
र्जनीयश्चापि बालस्य विरा बलनाम् इति शो
थनिदाने अथोऽन्नदाने कुथोऽनर्धगतिर्वा
द्धिः शोथः स्थूलकरश्चरन् सुष्कौ वंक्षणतः श्रा

180

ष्पफलकोशाभिवाहिनी प्रपीड्यमंनोहर्हिं
करोतिफलकोशयोः दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः
सह हिः समयागतः मूत्रांत्रजा वृष्पानिलाद्वे
तभेदस्तुकेवलं वातपूर्णोदतिस्पर्शोरूक्षोवा
तादहेतुकरुक् पक्कोडंबरसंकाशः पित्ताद्दाहो
ष्मपाकवान् कफाच्छीतोगुरुः स्निग्धः कंडूमा

न्कठिनोल्परुक् कृष्णःस्फोटावृतःपित्तवृद्धिः
लिंगश्चरक्तजः कफवन्मेदसावृद्धिर्मृदुस्ता
लफलोपमः मूत्रधारणशीलस्यमूत्रजःस
तुगच्छतः अम्भोभिःपूर्णदृतिवत्क्षोभंयाति
सरुङ्मृदुः मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्चवलयन्फलको
शयोः वातकोपिभिराहारैःशीततोयावगाहनैः

धारणोरणभाराप्तुविषमांगप्रवर्तनैः दो
भनैःस्वेदिनाथैरसृग्दृङ्गजावयवेयदा प
वनोदिग्रणीकृत्यस्वनिवेशादथोनयोत्
ऊर्ध्वाहृत्त्वाणसंधिस्थोग्रेथ्याभंस्थयशुंनदा
उपेक्षमाणस्यवंशुष्कहृडिमाध्मानकृत्
भवतीसवाग्रुः प्रपीडितोनेस्वनवान्त्वया

नि॰ तिप्रथमायत्रेतिपुनस्त्वमुक्तः प्रल्पाभिध्यंति
दा॰ ग्रवेत्रसेवनात्रिवयंगतः करोतिहृद्धिंशो
१८२ फंचदोषोवेदनांसंपिबु ज्वरघ्नलोगासा
182
दाहंतेवहुमितिनिर्दिशेत् अत्रहाहिरसा
ध्योयंवातहृद्विसमाकृतिः यस्तांत्रावय
वःश्लेष्मानुबंधयोर्वातसंचयात् हृतकृस्मा
हृण

सिरांतंतजालगवादितं इति हिदिनिदानं

अथगलगंडमालापचीग्रथ्यर्बुदयनिदानं

निबद्धः श्वयथुः यस्य मुष्कवल्लंबते गले

महान्वायदिवाह्रस्वो गलगंडंतमादिशेत्

वातः कफश्चापि गले प्रवृद्धौ मन्यास्समाश्रि

त्य तथैव मेदः कुर्वंति गंडं क्रमशः स्वलिं

नि॰
दा॰
१८३

183

गैः समान्वितं तं गलगंडमाडः मेदान्वितः
हस्मश्चिराणिबद्धः श्यावारुणो वा पवना
त्मकस्तु पाकश्च युक्तश्चिरवृद्धिपाकः यद्द
च्छया पाकमियात्कदाचित् वैरस्यमास्यस्य
च तस्य जंतोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः
स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकंडूः शीतो महांश्चैव

कफात्मकत्व विरामिहृद्विभजतेविराद्धाप्र
पश्चपतेसेदकजःकदाचित् माधुर्यमासस्य
वनस्यजेतोर्भवेत्तपानालगलप्रलेपः
स्त्रिग्धोगुरुःपांडुरनिष्टगंधःस्वेदोन्वितःस्व
ल्पकजोतिकंडूः प्रलंबनेलाडुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धिकफः स्त्रिग्धास्य

नि॰
दा॰
१८४

184

नान्तस्यभवेच्छ्वजंतोगलेनशाहूंऊरुजेसनि
स्पे कक्षाक्षुसंतंमरुड सर्वंगात्रेसंवत्सरान्ती
नमरोचकांतं हीणंववैद्योगलगंडयुक्तं
भिन्नस्वरंचापिविवर्जयेत् इतिगंडमाला
निदानं अथापचीनिदानं कर्कंडकोलाम
लकप्रमाणैःकक्षांसमन्यागलवंक्षणेषु

मेदःकफाभ्यांविरमेदपाकैःसाऽर्बुदमाला

बहुभिश्चगंडैः नैवैश्चयः केचिदवामपाकाः

स्रवंतिनश्यंतिभवंतिचान्ये कालानुब

द्धेविरमादयांतिमेवापचीतिप्रवदंतिकेचि

त् साध्याःस्मृताःपीनसपार्श्वशूलकासज्व

रच्छर्दियुक्तानसाध्याः इतिगंडमा

त्रि॰
द्वा॰
१८५

185

लानिदानं वानादयोमांसमस्कन्दुष्ठाः
संहृष्ठमेदश्चनत्याशिराश्च हतोन्ननेविश्व
थिरितिप्रादिष्टः श्वायस्तनेत्रस्तानिन्नयने
वप्रतन्यनेमध्यातिभ्रियनेव कस्तोमस्तुर्व
स्त्रिविनानस्वभिन्नेस्तवेस्त्रानिलजोस्त्वम
के दंदल्लनेशुष्यानिपुष्यानेचत्रपशपनेप्र

ज्वलतीवचापि रक्तःसपीतोप्यथवापिपित्ता
क्लिन्नाःस्रवेदुष्णमतीवचास्रं शीतोविवर्णो
ल्परुजोतिकंडूःपाषाणवत्संहननोपपन्नः
चिरात्तिवृद्धिश्चकफप्रकोपाद्भिन्नःस्रवेच्छुक्ल
घनेचपूयं शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः
स्निग्धोमहांकंडुयतोरुजश्च ॥ मेदः

नि॰
दा॰
१८६

186

हृतोगच्छतिचात्रभिन्नेपिएणाकसर्पिंप्रतिमंत्र
मेदः व्यायामजातैरबलस्यतैस्तैराक्षिप्यवायु
स्त्वसिराप्रतानं संक्रुष्य संपीड्यविशोष्यवापि
ग्रंथिंकरोत्युन्नतमाशुवृत्तं ग्रंथ्यिसिराजः स
तुकृच्छ्रसाध्योभवेद्यदिस्यात्सरुजश्चलश्च
सरुक्सपवाप्यचलोमहांश्चममोंत्थितश्चा

पिविवर्जनीयः गात्रप्रदेशेक्वचिदेवदोषाः
संहाधिनामांसमसक्प्रहष्ठ हन्तंस्थिरंमेद
स्कंजेमहांतमनल्पमूलंविरहञ्चपाके ऊर्ध्वं
त्वमांसोद्भयमत्पगायंनदंद्रुयंशास्त्रवि
दोविदंति ॥ वातेनपित्तेनकफेनवा
पिरक्तेनमांसेनचमेदसाव ॥ तज्ञा

नि॰ यत्नेनसम्यचलक्षणानिग्रंथैःसमानानिसदा

दा॰ भवंति दोषाप्रदुष्टोरुधिरंसिरांश्चसंकुच्यसं

१८७ पीडनतस्त्वपाके सास्रेवमुन्नह्यतिमांसपिं

187 डंमांसांकुरैराचितमाशुवृद्धि स्रवेत्सजजस्रं

रुधिरंसुदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकंतु र

क्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्पांडुर्भवेत्सोर्बुद

पीडितस्य मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेंगे मां
सं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोफं अवेदनं स्निग्ध
मनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यं
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांस
परायणस्य मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं सा
ध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु संप्रस्रुते।

नि॰
द्वा॰
१८८

188

मर्मणि यश्च जातं स्रोतःस्त्ववश्यं भवेद
नल्पं यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं त
दप्यद्रुदमबुद्धैः यद्वहुजाते युगपत्क्रम
त्वात् हि रक्तं नश्यं भवेद साध्यं न पाकमा
यांति कफाधिकत्वान्मेदो बहुत्वाश्च विशेष
तश्च दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनात्तेषां सर्वोक्तु

दान्येवनिसर्गतस्तु इतिगलगंडमालाप

चीग्रंथ्यर्बुदनिदानं अथश्लीपदस्यानि

दानं यःसज्वरोवंक्षणजोभृशार्तिःश्वयथो

नृणांपादगतःक्रमेण तच्छ्लीपदंस्यात्क

रकर्णनेत्रशिश्नोष्ठनासास्वपिकेचिदाहुः

वातजंकृष्णरूक्षंचस्फुटितंतीव्रवेदनं

नि॰
दा॰
१८९

189

अनिमित्तं कृजंतस्य बद्धशोज्वरपूर्वक पि
त्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मरुद्‌ श्ले
ष्मिकं स्निग्धवर्णं तु श्वेतपांडुगुरुस्थिरं
वल्मीकमिव संजातं कंठे कैकफवीयतं
अहानकं महत्त श्वर्जनीयं विशेषतः
दीप्तेतानि विजानीयात्तस्मीपदानिकफो

ध्यात् गुरुत्वंमहत्वंच यस्मान्नास्ति विना
कफात् पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वेत्तश्च च
शीतलाः येदोषास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि वि
शेषतः यः श्लीष्मलाहारविहारजातेषु सः
श्लेष्मप्रायिकफात्मकस्य मांसस्ववस्त्तनन सर्वलिं
गेस्तकोडुरं श्लेष्मपुनेविवर्जयेत् इति श्लीपदनिदानं

नि॰ दा॰ १९॰

190

अथविद्रधिनिदानं त्वग्रक्तमांसमेदांसिप्रदू
ष्यास्थिसमाश्रिताः दोषाःशोथंशनैर्घोरंजन
यन्त्युच्छ्रिताभृशं महामूलंरुजावन्तंवृत्तंवाप्य
थवायतं सविद्रधिरितिख्यातोविज्ञेयःषड्वि
धश्चसः पृथग्दोषैःसमस्तैश्चक्षतेनाप्यसृजा
तथा षण्णामपिहितेषांतुलक्षणंसंप्रवक्ष्यते

कृष्णोरुणोवाविषमोभृशमत्यर्थवेदनः
चिरोत्थानप्रपाकश्चविद्रधिर्वातसंभवः प
क्वोडंबरसंकाशःश्यावोज्वरविदाहवान्
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्चविद्रधिःपित्तसंभवः
शरावसदृशःपांडुशीतःस्निग्धोल्पवेदनः
चिरोत्थानप्रपाकश्चविद्रधिःकफसंभवः

नि॰ दा॰ १९१

191

तनुपीतासिताश्चैवामास्रावाःक्रमशास्मृताः
नानाकल्परुजास्रावो चैटालोविषमोमहान्
विषमंपश्यपनेवापिविड्दधिःसान्निपातिकाः
तैस्तैर्भावैरभिहतेनेत्रेवापथ्यकारिणः त्व
तोक्ष्मावाप्रविसृतःसरक्तंपित्तमीरयेत् ज्वर
स्तस्मावदाहस्यजायतेतस्यदेहिनः ॥

श्यावांत्तविद्रधिःज्ञेयःपित्तविद्रधिलक्षणः
कृष्णःस्फोटाहतःश्यावलीक्षणदाहरुजोज्व
रः पित्तविद्रधिलिंगमस्त्ररक्ताविद्रधिरुच्यते
उक्ताविद्रधयोह्येतेष्वसाध्यस्त्रिदोषजः
अभ्यंतरानतस्थोर्ध्वविद्रधिःपरिवक्ष्महे
पृथकसंभूयवादोषाःकुपितागुल्मरूपिणं

नि॰ वलीकवत्समुन्नद्धेमंतः ॐवेत्तिविद्वपि

दा॰ ग्रदेवस्यमुखेनाभ्यांॐहौवंह्नणयोस्तथा

१९२ हकूयोःह्रीक्लियक्लनिहृदयेक्लोक्षिवाण्य

192

तेषोमुक्तानिलिंगानिबाणविद्वपिलक्षणैः

म्रपिशानविशेषेणलक्षणानिनिबोधमे

ग्रदेवानानिरोधस्तुवल्लोकूक्ष्वाल्पमूत्रता

नाभ्यांहिक्कातथाएपायाऊर्ह्तौमाकनवेदना
कटीपृष्ठग्रहस्लीब्रोवंहणोनतंविद्धयो ह
कयोःपार्श्वसंकोचःश्लीह्ठुकामावरोधनं
सर्वांगेषुग्रहस्लीब्रोहृदिकामश्वजायते श्वा
सोयकृतिहिक्काचपिपासास्रोमजेधिका
नाभेरुपरियापक्वायामूर्धमितरेन्वथः स्र

नि:
दा:
१९३
193

यःस्योनेषुजीवेत्स्कन्नेषूर्धनजीवति ह्यना
भिवाल्लिवर्ज्यायेनेषुभिन्नेषुबाह्यतः जीवे
करादिस्तुकणेनेतरेषुकण्ठेचन साध्या
विद्ध्ययः पंचविवर्ज्याःस्नानिपानकः श्रा
मपक्वविदग्धत्वंनेषांप्रशोथवदादिशोन्
श्राध्मानंबद्धनिस्पंदेद्धेदिहिकान्ह्मान्विते

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणं
षड्विधः स्यात्पृथक्सर्वदोषैश्चागंतुजस्तथा
शोफः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः
विशेषः कथ्यते तेषां पक्वापक्वादिनिश्चये
विषमं पच्यते वातात्पित्तोत्थश्चाचिरं चिरात्
कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागंतुसमुद्भवः

नि॰ मंदोष्मतालपशोथत्वंकाठिन्यंत्वकसवर्णता
दा॰ मंदवेदनताचैवशोथामामलक्षणं द
१९५ ह्यतेदहनेनैवक्षारणेवचपश्यपने पिपी
195 लकागणेनेवदश्यनेछिद्यनेनथा भि
द्यनेचैवशास्त्रेणदंडेनैवचताड्यने पी
ड्यनेपाणिनैवांतःसूचीभिरिवतुद्यते

शोथदोषौविवर्णास्यादंगुल्पेवावचसते
श्वासनेश्वायनेस्यानेशांतिहाश्विकाविडवत्
नगाह्वेदाननतःशोथ्योभवेदायमातवाल्विवत्
ज्वरस्त्स्माकविस्त्वेनत्यश्पमानस्पलह्वाणं
वेदनोपशामःशोथ्योलोहितोसोनचोन्नतः
शाडुर्भवोवलीनांघनोदःकंडूर्मडर्मडः

नि॰
दा॰
१९८

196

उपद्रवाणांप्रशमोनिरूनास्फुटनेत्रवो
वस्नादिवांछुसंचारःसाशोथोंगुलिपीडिते
भूयस्यपीडयत्येकमंतसंतेचपीडिते भ
क्ताकोंह्लामवेश्मैवशोथानोपकलत्नंणं
कफजेष्ठुनशोथेष्ठुगंभीरंपानमेत्यसक
पकंलिंगंचनत्त्वहंयत्रस्याबीनशोफता

हृज्जास्यासमसमायुक्तोविद्रधिर्नाशयेन्नरं श्रा
मोवायदिवापक्वोमहान्वायदिवेनरः स
र्वेमर्मोत्थितस्त्वान्तोविद्रधिःकष्टउच्यते ए
नाभिवस्तिजःपक्वोवर्ज्योयस्तुत्रिदोषजः
ग्राहिप्रमाणोगुल्मस्तुविद्रधिस्तुततःपरं
गुल्मस्त्विष्टनिदोषेषुविद्रधिर्मांससशोणिते

नि॰
दा॰
१९४

194

विद्रधिःपच्यतेतस्माच्छूलमस्यापिनपच्यते
वमेवस्तनसिराविवृताःप्राप्ययोषितां सू
तानांगर्भिणीनांचसंभवेच्छ्वयथुर्घनाः स्त
नेसदुग्धेवाबालेविद्रधौलक्षणान्वितः ना
डीनांसूक्ष्मवक्त्रत्वात्कन्यानांनतुजायते
इतिविद्रधिनिदानं अथव्रणशोथनिदानं

त्वकृष्णावावक्रजोल्पत्वंघनस्पर्शत्वमश्मवत्
रक्तपाकमितिब्रूयात्तंप्राज्ञोमुक्तसंशयः ना
नैनिलाद्रुङ्नविनाचपित्तंपाकःकफंकफंचा
पिविनानपूयः तस्माद्धिसर्वैपरिपाकका
लेपचंतिशोथांस्त्रिभिरेवदोषैः काला
न्तरेणाभ्युदितंतुपित्तंकृत्वावशी ।

नि॰ वातकफैः प्रसह्य पचत्यतः शोणितमेव

दा॰ पाको मतः परेषां विड्भेदो द्वितीयः कस्य स

१९७ मासाद्य यश्चैव वक्ति वांधीरितः संदहाति

197

प्रसह्य तथैव हृद्योस्त विनिस्सृतो हि मांस

सिराः स्नायुव्यत्वाद्धतीह श्यामं विदह्यमनं च

सम्यक्पकं च योभिषक् जानीयात्स भवेद्वै

यःशोथास्तस्करहृतयः योभिन्नंपाममत्ताना
यश्चपक्वमपेक्षते श्वपचाविववविज्ञेयौताव
निश्चयकारिणौ इतिव्रणशोथनिदानं अ
थशारीरव्रणागंतुव्रणनिदानं ॥ व्रणो
द्विधापरिज्ञेयाशारीरागंतुभेदतः दोषै
राद्यस्तयोश्चान्याशस्त्रादिक्षतसंभवः

नि॰ त्वक्षुः कठिनसंस्पर्शो मंदस्रावो महारुजः
द्रा॰ नयनेस्फुरति स्रावो व्रणो मारुतसंभवः
१९८ तस्मा मोरुज्वर क्लेद दाह ष्ठावदारणैः व्र
198 णे पित्तकृते विंद्यात्रंथ स्रावैश्च पूतिकैः
बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मंदवेदनः
पांडुवर्णोल्पसंक्लेदी चिरपाकी कफव्रणः

रक्तोरक्तस्तनीरक्तहिद्विजःस्यात्तदन्वयैः

त्वकमांसजःसुखेदेशेनकणास्यात्तुपद्रवः

धीमतोभिन्नवःकालेसुखसाध्यःसुखंव्रणः

गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततःकष्टोव्रणःस्मृतः

सर्वैर्विहीनोविज्ञेयःस्त्वसाध्योनिरुपक्रमः

पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्संगीचिरस्थितिः

नि॰ हा॰ १९९

इष्टव्रणोतिगंधादिः शुद्धलिंगविपर्ययैः
सिद्धानलाभोतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोल्पवेदनः
शुद्धवस्योनिरास्रावः शुद्धोव्रणइतिस्मृताः
कपोतवर्णप्रतिमायस्यांतः क्लेदवर्जितः
स्थिराश्चपिटिकावंतोरोहंतीतितमादिशेत्
रूढवर्त्मानमग्रंथिमशूनमरुजंव्रणं त्व

199

क्षवर्णं समनलेमपगहं विनिर्दिशेत् ऊ
ष्ट्नेहघज्ञशानोश्शोविर्णमपुमेहिनो व्र
णः क्वछेणसिद्धेतियेधोवापिव्रणोव्रणः
वसामेदोथमज्ञानमस्तुलिंगंचयःस्रवेत्
शांगेतजोव्रणःसिद्ध्येत्नासिद्धेदोषसंभवः
मधुगुवीज्यपक्ष्ममतःपद्मचंदनचंपकेः

ति· स्वगंयादिव्यगंयाश्चसुसूक्ष्माणाव्रणाः स्मृताः
दा· येचमर्मस्वसंभूताभवेत्यल्पवेदनाः दह्यंते
२०·· वांतरत्यर्थंबाह्यैः शीताश्चयेव्रणाः दह्यंतेव
200 ह्लिरत्यर्थंभवंत्यंतश्चशीतलाः प्राणमांस
क्षयश्वासकासारोचकपीडिताः प्रवृद्धपूय
रुधिराव्रणायेषांचमर्मसु क्रियाभिः सम्यगा

रव्रः नसिद्धंति चयेव्रणाः वर्जयेदपितान्वै
यः संरक्ष्यात्मनोयशः इतिशरीरव्रणानि
दाने अथागंतुव्रणानानिदाने नानाधारा
मुखैः शस्त्रैर्नानास्थानानिपातितैः भवंति
नानाकृतयोव्रणांस्तांस्तानिबोधमे छिन्नं
भिन्नंतथाविद्धंक्षतंपिच्छिलमेवच घृष्ट

नि॰ माऽस्तण्वाबद्धं तेषां वस्त्रमिलक्षणं निर्य

दा॰ कश्चिन्नरज्ज्वापियोव्रणस्त्रायनो भवेत् गा

२०१ त्रस्यपानतं नहि छिन्नमित्यभिधीयते शक्ति

कं तेषु खड्गाग्रविषाणराघायो हतः यत्कि

स्वस्वेन हि भिन्न लक्षणमुच्यते स्याना

न्यामग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च

201

ष्टउड्कः फफसश्चकोष्ठमित्यभिधीयते त
स्मिन्भिन्नैरक्तपूर्णोज्वरोदाहश्चजायते मू
त्रमार्गगुदास्यभ्योरक्तंघ्राणाच्चगछेति मू
र्छाश्वासतृष्णाध्मानमभक्तछंदपवच वि
एमूत्रवातसंगश्चस्वेदस्रावोहरिक्तना लो
हगंधित्वमास्यस्यगात्रेदौर्गंध्यमेवच ष्ठ

नि॰ दा॰ २॰२

202

क्लंपार्श्वयोश्चापिविशेषश्चात्रमेष्मणः श्रा
साशयस्थेहृयिरेहृयिरेस्त्रावयत्यपि श्रा
ध्मानमतिमात्रंचशूलंचभृशदारुणं प
क्वाशयगतेचापिरुजागौरवमेवच त्रयः
कायेविशेषेणक्षीणतनाचभवेदिह स्रस्त
स्पर्शाल्पाभिहतेयदंगत्वाशयेविना

तत्रेडितेनिर्गतेचतनद्विद्धमितिनिर्दिशेत्
नातिछिन्ननातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्विते
विषमंव्रणमंगेयत्तत्क्षतंत्वभिनिर्दिशेत्
प्रहारपीडनाभ्यांतुयदंगंपृथुतांगते सा
स्थितत्पिच्छिलंविद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुते
घर्षणादभिघाताद्वायदंगंविगतत्वचं

ति॰ ऊष्मास्रावान्वितं नतद्गूढमित्यभिधीयते
दा॰ श्वयावं संशोथं पिडकान्वितं च मण्डमेढ्रः शो
२०३ णितवाहिनं च स्रहऊनं बहुदुयतल्पमासेव
203 णमशल्यसकृजेवदंति त्वचोनीत्यसिरादी
निभिन्नावापरिछित्यवा कोष्ठेप्रतिष्ठितं श
ल्यकुर्यादिकारातुपद्रवान् ॥ ततोनलौ

हितेपांडुपीतपांडुकराननं शीतोच्छासंरक्त
नेत्रमाननं च विवर्जयेत् भ्रमः प्रलापः मदने
प्रमेहो विवेष्टनं ग्लानिरथोस्मताव स्वलोगता
मूर्छनं मूर्धवातास्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्तुः
मोमोदकाभं रुपिरं च गच्छेत्सर्वेंद्रियार्थोपरम
स्तथैव दृष्टार्थमेतत्पृथग्वातेन सामान्यतो

मर्मस्थलिंगगुदकं स्तैरंद्गोपप्रतिमप्रभूतेर
न्तैस्थवेतनन्दन्तनजस्थवाग्रः करोतिरोगान्वि
विथान्पथोक्तान्सिरास्थछिन्नास्तनवाहन्तास्थ
कौष्ठंशरीरावयवःवसादःक्रियाश्चशक्ति
स्तमुलाकजस्य विराद्रणोरोहृतियस्पचा
पितंस्नायुविद्धंप्रकंपंविष्मसेत्र शोषाभि

हृदिस्तुमुलाक्षजस्यबलत्त्रयःसर्वेनप्रवक्षो
थः हृतेषुसंधिषुवलावलेषुस्यात्संधिम
ध्येपरमस्यलिंगं योराक्षजोयस्यनिश्चादिने
षुसर्वास्ववस्थास्वपिनैतिशंतिं भिद्यारिवप
श्चिहृदिनार्थस्वतन्त्रमस्यिविडंगुरुषव्यवस्
न्त् यथास्वमेतानिविभावयेस्यलिंगानिम

नि॰
दा॰
२॰५

205

र्मस्वभिताडिनेषु पांडुर्विवर्णः स्पर्शनेनवे
त्तियोमांसमर्माण्यभिताडितःस्यात् विसर्पः
पक्षघातश्चशिरस्तंभोपतानकः मोहोन्मा
दव्रणरुजोज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः कासच्छर्दिर
तीसारोहिक्काश्वासःसवेपथुः षोडशोपद्र
वाःप्रोक्तावणानांव्रणचिंतकैः इतिव्रणस

मयोव्रणानिदानं ग्रथभग्ननिदनं भग्नंसमासा
द्विविधंवदंतिकांडेचसंधौचडकांकरोतियो
उपेक्षणात्पाकमुपैतिदारुणंरुजाश्चभिना
रुणाफेणवाहिनी तत्रागसोमूत्रपुरी
षरेतसांव्रणैरनेकैःक्षतपोतकंवदे
त् प्रकोपनैःपित्तमपिप्रको ॥

नि॰
दा॰
२९
206

पितंकरोतिरक्तोपिडकागुदेगातो नदाष्तुपा
केह्निसपूयवाहिनीभगंदरंत्वोष्ठशिरोथरंव
देन् कंडूयनोव्रणस्रावीकठिनोमंदवेदनः
स्वेतावभासःकफजःपरिस्रावीभगंदरः ब
ड्ववर्णारुजास्रावीपिडकागोस्तनोपमा शे
हकावर्तवन्नाडीशंहकावर्तकोमतः त्र

ताङ्गतिः पायुगताविवर्धते ह्युपेक्षणात्स्युः क्रिम
योविदार्यन्ते प्रकुर्वन्ते मार्गमनेकदामुखैर्व्रणै
स्तमुन्मार्गिभगंदरं वदेत् घोराः साधयितुं
दुःखं सर्वएव भगंदराः तेषुसाध्यास्त्रिदो
षोत्थाः क्षतजश्चविशेषतः वातमूत्र
पुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेवच भगं

नि॰
दा॰
२०७

207

दराःच्यवंनस्तनाशायेतिनमान्तरं इतिभगवद्
रविदाने ग्रन्थोपदेशानिदाने हस्ताभिघाता
नेवदंनघातादेथावनादस्तुपमेवनाश्च यो
निग्रदोषाश्चभवेतिशिक्षपचोपदेशाविविधा
पचारैः मतोदभेदछुरणैःसक्कसैःस्फोटैर्वि
वर्सेत्यवनोपदेशं पीनैर्बिडल्लोदगुनैःसदा

ह्रैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः सकंडुरैः शो
थयुक्तैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुक्तैः कफेन
नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रि
मलोपदंष्ट्रं प्रक्षीणमांसं क्रिमिभिः प्रदुग्धं
मुष्कावशेषं परिवर्जयेत्तु संजातमात्रेणाक
रोति मूढाः क्रियां नरो यो विषयेषु सक्तः

ति॰
दा॰
१०८
208

कोलेनशोथक्रिमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो
म्रियतेसनेन संकरैरिवसंजातैरूपदंशपरिसं
स्थितैः क्रमेणजायतेवर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोप
मा कोशाभ्यन्तरेसंधौपर्वसंधिगतापिवा
लिंगवर्त्तिरितिख्याता लिंगार्श इतिचापरे ॥ इ
त्युपदंशनिदानं ॥ अथशूकनिदानं ॥ अक्रमा

क्षेपमोहद्रियोभिवांछतिमूढधीः व्याधयस्त
स्यजायंतेदशावाष्टौचशूकजाः गौरसर्षपसं
स्थानाशूकानिर्भुग्नहेतुका पिडकाश्लेष्मवाता
भ्यांज्ञेयासर्षपिकातुसा कठिनाविषमै
र्भुग्नैर्वायुनाष्टीलिकाभवेत् ॥ शूकै
र्यन्पूरितंशश्वद्ग्रथितंनामतत्कफात्

नि॰
दा॰
२०९

209

ॐभीकारकापितोत्थाजोंबुवास्थितिभास्तथा
नल्पजात्वलजीविंद्याद्यथाशोकाविवर्त्तणेः
रक्तासितास्फोटविनादारुणात्वलजीभवेत्
मर्दितेपीडितेयत्तमशोथंवातकोपतः
पाणिभ्यांमश्रामेमृद्देसेमृद्वापिडिकाभवेत्
दीर्घाबह्वाश्चपिडकादीयंतेमध्यतस्तथाः

सोवमंथःकफास्रभ्यांवेदनारोमहर्षकृत्
पिडकाभिश्चितायापिपित्तशोणितसंभवा
पद्मकर्णिकसंस्थानाज्ञेयापुष्करिकेतसा
स्पर्शहानिंवजनयेश्शोणितंशूकदूषितं मु
द्गमाषोपमारक्तारक्तापित्तोद्भवाचसा उ
त्तमैषातुविज्ञेयाशूकाजीर्णनिमित्तजा

नि॰ छिद्रैरएउमु वैविलिंगंचिंतंयस्यसमंततः वा
दा॰ तश्लेष्माणिनजोव्याधिः विज्ञेयः शतपोनकः
२१॰ वातपित्तकृतोज्ञेयस्त्वपाकाज्वरदाहकृत्
210 कृसैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिनिपीडितं
यस्यवस्तिरुजस्योग्राज्ञेयंतच्छोणितार्बुदं
मासदोषेणजानीयादर्बुदंमांससंभवं

शीर्यन्तेयस्यमांसानियस्यसर्वाश्चवेदनाः
विघ्नातेमांसपाकेनसर्वदोषकृतेभिषक्
विद्रधिंसन्निपातेनयथोक्तमभिनिर्दिशेत्
कृत्स्नानिविज्ञाण्यथवाक्षुद्रकानिसविषाणिवा
यानितानिप्रवक्ष्यामिमेद्रेनिरवशेषतः का
लानिस्रुत्वामांसानिशीर्यन्तेयस्यदेहिनः

नि॰ सन्निपातसमुत्थांस्तु नाभिवाताविलकाल्कान्
दा॰ तत्रमासार्द्धं दंदयस्यमामपाकस्य यः स्मृतः वि
२११ डुचिसत्व नसिद्धंति येवसु स्विलकाः इतिमूक
निदानं अथकफ निदानं विरोधीन्यन्नपा
नानिद्रवाख्यिगुरूणि च ॥ भजता
मागतां छर्दिं वेगांश्चान्यांप्रतिघ्नतो

211

व्यायाममतिसंतापमतिभुक्तानिषेविनां
चर्मश्रमभयार्तानांउष्णशीतानुसेविनां
अजीर्णाध्यशिनांचैवपंचकर्मापचारिणां
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणां
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनां
व्यवायंचाप्यजीर्णेन्नेनिद्रांचभजतांदिवा

नि॰ दा॰ २१२

212

विप्रोग्रहं पर्षयन्तोपापकंकर्मकुर्वतो वा

तादयस्तयोऽङ्गष्ठासन्धं शंमोससमेव्रुच हृत

येतिसकुष्ठानोसमकोइष्मसंग्रहः अतः

कुष्ठानिजायन्तेसप्तैकादशैवच कुष्ठा

निसप्तधादोषैः पृथक्द्वन्द्वैः समागतैः

सर्वेष्वपित्रिदोषेषुव्यपदेशोधिकस्ततः

𑆃𑆠𑆴𑆯𑇀𑆬𑆑𑇀𑆰𑇀𑆟𑆒𑆫𑆱𑇀𑆥𑆫𑇀𑆯𑆳𑆂𑆒𑆼𑆢𑆳𑆱𑇀𑆮𑆼𑆢𑆮𑆴𑆮𑆫𑇀𑆟𑆠𑆳
𑆢𑆳𑆲𑆂𑆑𑆁𑆝𑆷𑆱𑇀𑆠𑇀𑆮𑆖𑆴𑆱𑇀𑆮𑆳𑆥𑆱𑇀𑆠𑆾𑆢𑆂𑆑𑆾𑆜𑆾𑆤𑇀𑆤𑆠𑆴𑆯𑇀𑆫𑆩𑆂
𑆮𑇀𑆫𑆟𑆳𑆤𑆳𑆩𑆣𑆴𑆑𑆁𑆯𑆷𑆬𑆁𑆯𑆵𑆔𑇀𑆫𑆾𑆠𑇀𑆥𑆠𑇀𑆠𑆴𑆯𑇀𑆖𑆴𑆫𑆱𑇀𑆡𑆴𑆠𑆴𑆂
𑆫𑆷𑆞𑆳𑆤𑆳𑆩𑆥𑆴𑆫𑆷𑆑𑇀𑆰𑆠𑇀𑆮𑆁𑆤𑆴𑆩𑆴𑆠𑇀𑆠𑆼𑆬𑇀𑆥𑆼𑆥𑆴𑆑𑆾𑆥𑆤𑆼
𑆫𑆾𑆩𑆲𑆫𑇀𑆰𑆾𑆱𑆸𑆘𑆂𑆑𑆳𑆫𑇀𑆰𑇀𑆟𑇀𑆪𑆁𑆑𑆶𑆰𑇀𑆜𑆬𑆑𑇀𑆰𑆟𑆩𑆓𑇀𑆫𑆘𑆼
𑆑𑆸𑆰𑇀𑆟𑆳𑆫𑆶𑆟𑆑𑆥𑆳𑆬𑆳𑆨𑆁𑆪𑆢𑇀𑆫𑆷𑆑𑇀𑆰𑆁𑆥𑆫𑆶𑆰𑆁𑆠𑆤𑆶

नि॰ द्वा॰ २१३

213

कपालेनोदबद्धलेनतत्कंठेविषमंस्मरेत् त्व
ग्राहरागकेङ्गभिः परीतंरोमपिंजरं स्व
शून्यार्थीवयरणाक्रिमिविद्याडंबरं उ
डंबरफलाभासंकंठेमौडंबरंवदेत् स्व
नरक्तंस्थिरंस्थानेत्त्रिगपमुत्तनमंडलं
हृच्छमन्योन्यसंसक्तंकंठेमंडलमुच्यते

कर्कशांगारकपर्यंतमंतः पापावंसवेदनं य
ष्टपापजिह्वासंस्थानमस्थाजिह्वंतदुच्यते
मश्वेतरक्तपर्यंतपुंडरीकदलोपमं सो
त्सेधंचसरागंचपुंडरीकंप्रचक्षते स्वे
तेनासृंचनतुयद्रजोहृष्टंविमुंचति प्रा
येणोरसितात्सियसमलाबुजसमोपमं

यत्काकणंतिकावर्णमपाकंतीव्रवेदनं
त्रिदोषलिंगंतत्कुष्ठंकाकणंनैवसिध्यति
अस्वेदनंमहावास्तुयन्मत्स्यशकलोपमं
तदेवकुष्ठंचर्माख्यंबहलंहस्तिचर्मवत्
श्यावंकिणखरस्पर्शंपरषंकिटिभंमतं
वैपादिकंपाणिपादस्फुटनंतीव्रवेदनं

केंडूमद्भिः सरागैश्च गंडैरलसकं विदे स
कोडूरागापिडकेदडूमंडलमुद्गते रक्तं
सशूलं केंडूमत्तस्फोटं यद्दलत्यपि तच्च
मंदलमाख्यातामसस्पर्शसहमुच्यते स्व
ल्पाबह्व्यः पिडकाः स्रावबंत्पापामेत्युक्तः कं
डूमत्पामसदाहः सैवस्फोटैस्तीव्रदाहैः रुपे

नि॰
दा॰
२१५

215

त्राज्ञेयापापाणेपोःकच्छुकग्रास्फिजोश्च स्फोटाः
श्पावारुणाभासाविस्फोटःस्युस्त्नुत्वचः
रक्तंश्पावंसदाहार्तिशीघ्रपाकस्याद्वड्व्रणं
सकंडूःपिडकाश्पावाबहुस्रावाविचर्चिका
रवरंश्यावारुणंरुक्षंवातडहेसवेदनं पि
त्तात्स्रुःपितंदाहरागश्पावान्वितंस्रुतं

कफात्क्लेदि च नेत्रत्वग्पंसकंडूशैत्यगौरवं
द्विलिंगं द्वन्द्वजे ऊह्यं त्रिलिंगं सान्निपातके
त्वक्स्थे वैवर्ण्यमंगेषु ऊह्ये रौक्ष्यं च जायते
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्याति प्रवर्तनं
कंडूर्विपूयकश्चैव ऊह्ये शोणितसंश्रिते बा
हुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडिकोद्गमः

नि॰ नोदःस्फोटश्चिरत्वं च ऊष्मोसममाश्रिते
द्रा॰ कौण्यं गतिर्द्वयोगानां संभेदःस्तनमर्पणं
२१८ मेदःस्थानगाने लिंगंप्रागुक्तानि निषेवच
नासाभंगो हिराराश्च स्तनेष्वक्ति मिसंभवः
स्वरोपघातनाश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते दं
पत्योःऊष्मबाडल्पाद्वुष्टशोणितनशुक्रयोः

216

यद्गच्छंनयोजीतं स्तेयंतदपिकृष्णिहितं साथं
न्यग्रंथमांसस्वंवानस्नेक्काथिकंचयन् मे
दासिडंडजेयाथ्यंवर्ज्यंमज्जास्थिसंश्रितं कि
मिल्लहाहमंदाग्निसंयुतं यद्विदोषजं प्र
भिन्नेप्रस्कृतागंचरक्तनेत्रंहतस्वरं पं
चकर्मगुणातीतंकृष्टंहंतीवकृष्णिहितं

वातेनकुष्टंकपालंपित्तेनौडुंबरंकफात्
मंडलाख्यंविचर्चीचऋष्याख्यंवातपित्तजं
चर्मैककुष्टंकिटिमंसिध्मलसविपादिकाः
वातश्लेष्मोद्भवाःश्लेष्मपित्तादद्रुःशतारुषी
पुंडरीकंसविस्फोटपामाचर्मदलंतथा
सर्वैःस्यात्काककणंपूर्वंत्रिकंदद्रुसकाकणं

पुंडरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥
ष्टैकं संभवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत्
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंभवं
वाताद्रूक्षारुणं पितात्ताम्रं कमलपत्रवत्
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु स
कंडुरं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्

नि. वर्णेनैवेदृगुभयंकृच्छ्रंतच्चोत्तरोत्तरम् अ
दा. शुक्लरोमबहलमसंश्लिष्टमथोनवं अन
२१८ ग्निदग्धजंसाध्यंश्वित्रं वर्ज्यमतोन्यथा गु
218 ह्यपाणितलौष्ठेषुजातमप्यचिरंतनं व
र्जनीयंविशेषेणकिलासंसिद्धिमिच्छता
प्रसंगाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात्सहभोजनात्

सहशय्यासनश्चापिवस्त्रमाल्यानुलेपनात्
कुष्ठंज्वरश्चशोषश्चनेत्राभिष्यंदएवच औप
सर्गिकरोगाश्चसंक्रामंत्यविरान्नरं इतिकु
ष्ठनिदानं अथशीतदर्दकोठनिदानं शीत
मारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौकफमारुतौ पि
त्तेनसहसंभूयबहिरंतविसर्पतः ॥

नि॰
दा॰
२१९
219

पिपासाकृच्छ्रविलासमोहामार्दोगगौरवं र
क्तलोचननंतानेबापूर्वंरूपस्यलक्षणं वरटी
दष्टसंस्थानःश्रोथःसंजायतेबहिः सके
डुनोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् उदं
दमितितेविद्याद्धीनापित्तमथापरे वाता
धिकंक्षीनापित्तमुदंदकफाधिकः सो

त्तसंगैरश्वमरागैरश्वकंडूमलिश्वमंडलैः श्रैष्मि
दःकफजोव्याधिकर्दंदःपरिकीर्त्तितः श्वस
मयवमनोदीर्णपित्तश्लेष्मात्रविग्रहैः तस्को
ठःमात्रुबंधश्वकोठइतिभिधीयते इतिश्री
त्तपित्तोदंदकोठनिदानं अथाम्लविलनिदानं
विरुद्धडुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपाना

नि·
दा·
२२·
220

न्नभुजोविदग्धं पित्तंस्वहेतूपचितंपुरायत्
दम्लपित्तंप्रवदन्तिसन्तः अविपाकक्लमोत्क्ले
शतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः हृत्कण्ठदाहारुचिभि
श्चाम्लपित्तंवदेद्भिषक् तृड्दाहमूर्छाभ्रममोह
कारिप्रयात्यधोवाविविधप्रकारं हृल्लासको
ठानलसादहर्षस्वेदांगपीतत्वकरंकदाचित्

वार्नेहृदिस्मीतकनीलमुस्समारक्तरक्ताभम
नीवचाम्ले मांसोदकाभंत्वनिपिच्छिलेवम्ले
घ्नातुजातेविविधंरसेन भुक्तेविदग्धेपथ्य
वाण्यभुंक्तेकरोतितिक्ताम्लवमिंकदाचिदा
चिन् उद्गारमेवंविधमेवकंठेलग्नेठदाह
शिरसोरुजोवा करचरणादाहमोसम्यंमरु

नि॰ नीमरुचिंज्वरंचकफपित्तं जनयतिकंडूमंड
दा॰ लपिडकाष्ठानतिचित्तगात्ररोगचयं रोगो
२२१ यमल्लापित्ताख्योयत्नात्संसाध्यतेनवः
221 चिरोत्थितोभवेद्याप्यःकृच्छ्रसाध्यःसकस्य
चित् सानिलंसानिलकफंसकफंतस्यल
क्षयेत् दोषैलिंगेनमतिमांभिषग्मो

हृकरं हिनत्त् कंपप्रलापमूर्छाविमिविमि
गात्रावसादशूलानि तमसोदर्शनविभ्रम
प्रमोहर्षाण्यनिलायुते कफनिष्ठीवगौरव
नगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपः
दहनावसदाकंहृनिद्राविड्कफानुगाते
उभयमिदमेविद्धंमारुतकफसंभवेभवत

नि॰
दा॰
२२२

222

म्ले तिक्ताम्लकटुकोद्गारविमिह्यलं कंठदाहहृत्
नमोमूर्छाकविवंदिरालस्पेचशिरोरुजा प्र
सेकोमुखमाधुर्यंश्लेष्मपित्तस्यलक्षणं इ
त्यम्लपित्तनिदानं अथवीसर्पनिदानं लव
णाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः वि
सर्पः सप्तधाज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्

पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैकोवीसर्पाद्वंद्वजास्त्रयः
वातिकःपैत्तिकश्चैवकफजःसान्निपातिकः
चत्वारएतेवीसर्पावक्ष्यंतेद्वंद्वजास्त्रयः आ
ग्नेयोवातपित्ताभ्यांग्रंथ्याख्यःकफवातजः
यस्तुकर्दमकोघोरःसपित्तकफसंभवः र
क्तंलसीकात्वक्मांसंदूष्यंदोषास्त्रयोमलाः

नि॰ विसर्पणं समुत्पन्नौ विज्ञेयाः सम्रहेतवः न

दा॰ त्रवानात्परीसर्पौवानज्वरसमन्वयः शो

२२३ फस्फुरणानिस्तोदभेदयासानिहर्षवान्

223

पित्तानडुनगातिःपित्तज्वरलिंगोनिलोहितः

कफानकंडूप्रतःस्निग्धःकफज्वरसमानकक

सन्निपानसमुत्पन्नसर्वरूपसमन्वितः

वातपित्ताज्वरछर्दिमूर्छातीसारतृड्भ्रमैः
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः
करोतिसर्वमंगंचदीप्तांगारावकीर्णवत्
यंयंदेशंविसर्पश्चविसर्पतिभवेत्ससः शां
तांगारासितोनीलोरक्तोवाशूपचीयते अ
ग्निदग्धइवस्फोटैः शीघ्रंगत्वाद्रुतंचसः

नि॰
दा॰
२२४

224

मन्मात्रुसारीवीसर्पः कफमारुतकोपजः
कफपित्ताज्ज्वरःस्तंभोनिद्रातंद्राशिरोरुजा
अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः
मूर्छाग्निहानिर्भेदोस्थ्नांपिपासेंद्रियगौरवं
आमोपमेवलेपः स्रोतसांसचसर्पति प्राये
णामाशयंगृह्णन्नेकदेशंनचातिरुक

पिडकैरववकीर्णोनिपीनलोहितपांडुरैः स्नि
ग्धोसितोमेचकाभोमलिनःशोफवान्गुरुः
गंभीरपाकःप्राज्योष्मास्पर्शःक्लिन्नोवदीयते
पंकवच्छीर्णमांसश्चस्पष्टस्नायुसिरागणः
शावगंधीचवीसर्पःकंदमाख्यमशेषतः
बाल्यहेतोःस्ननानन्तरुड्ःसरक्तंपिनमीरयेत्

नि॰
दा॰
२२५
225

वीसर्पमारुतः ऊर्ध्वानुजलस्य सह शोषिते
स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यंश्यावशोणितं
ज्वरातिसारौवमथुस्त्वङ्मांसस्सदनक्लमाः
अरोचकाविपाकौ च विसर्पेण्णानुपद्रवाः
सिद्धं निवानकफपित्तभवा विसर्पः सर्वा
त्मकः क्षतकृतश्च न सिद्ध्यमेति पितात्म

कोजनतिभश्चभवेदसाध्यःकृच्छ्रसाध्यःस्व
मन्मस्रभवंतिहिसर्वएव इतिवीसर्पनिदा
ने अथस्नायुकनिदानं शाखासुकुपितोदो
षःशोथंकृत्वाविसर्पवत् भिनैवंतत्क्षतेत
त्रसोष्मामांसंविशोष्यच कुर्यात्तंतुनिभं
सूत्रंतत्पिंडैस्तत्रशाङ्कुलेः शनैःशनैः

नि॰ ह्नतादेनिछेदान्नकोपमंावहेत् नस्याना
दा॰ क्तोघशंानिःस्रान्तुनःस्यानंानरेभवेत् स
२२८ स्ताम्रकःपरिख्योतःक्रियाचात्रविसर्पवत्
226
इतिस्नायुकनिदानं अथविस्फोटकनिदानं
कह्वम्लतीह्णोस्नविदाहिह्वज्ञह्नारैरजीर्णा
घशानातपैस्य नथंातदोषणविपर्ययेण

कुप्यंति दोषाः पवनादयस्तु त्वचमाश्रित्य

ते रक्तंमांसास्थीनि प्रदूष्य च घोरांकुर्वंति वि

स्फोटां सर्वांज्वरपुरःसरान् अग्निदग्धनिभाः

स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः क्वचित्सर्वत्रवा दे

हि विस्फोटा इति ते स्मृताः विस्फोटकाः सर्वे

शारीरगास्तु सदाहपाकज्वरतर्षयु ।

नि॰
दा॰
२२७

227

ऋः यज्ञोपवीतप्रतिमाश्रभूताः पितानिला
ज्वालनिभास्तुचाष्टौ शिरोरुक्शूलमथैषु
ज्वरान्ड्रपर्वभेदने सहस्रवर्णनाचेतिवा
तविस्फोटलक्षणं कंपरोचकजाड्यानिकं
डुकाविन्यपांडुता श्रवेदनाद्विशरामाकः सवि
स्फोटः कफात्मकः ज्वरदाहरुजास्त्रावपाक

त्स्माभिरन्वितं पीतलोहितवर्णंचपित्तविस्फो
टलक्षणं कंडूदाहोज्वरश्छिर्दिरेतैस्तुकफपैति
कः वातपित्तकृतौयस्तुऊरुतेतीव्रवेदनो
कंडूस्तैमित्यगुरुताभिर्ज्ञानीयात्कफवातिकं
मध्येनिम्नोन्नतेतेचकठिनोल्पप्रपाक
नः दाहरागतृष्णामोहाछर्दिमूर्छारु

नि
दा·
२२८
228

जोज्वरः प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सो साध्यः स्यात्त्रि
दोषजः रक्ताक्तसमुत्पन्ना नाशेजाफलनिभास्त
था वेदिनव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन तु हेतुना
नैनेत्सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि
पकदोषोप्यतः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः
सर्वदोषोप्यतो घोरः सोसाध्यो मृत्युपद्रवाः

ष्टकश्वासमांससंकोचदाहहिक्कामदज्वराः

वीसर्पौमर्मसंरोधस्तेषामुक्ताउपद्रवाः

हिक्काश्वासोमोहविलत्स्मावंगमर्दोत्लिदिव्यथा

विसर्पज्वरहल्लासाविस्फोटानामुपद्रवाः इति

विस्फोटनिदानं अथमसूरीकोद्भवनिदानं

कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनातपैः

नि॰
दा॰
२२९
229

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः क्रू
रग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषास्समुत्थिताः ज
नयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन संगताः म
सूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युः मसूरिकाः
पित्तं शोणितसंसृष्टं यदा ह्यवयानि त्वचं न
दा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु देहिनां ता

संपूर्वंज्वरःकंडूःगात्रभंगोरुचिर्भ्रमाः त्व
चिश्शोथःसवैवर्ण्योनेत्ररागस्तथैवच स्फो
टाःश्यावारुणारूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः
कठिनाश्चिरपाकाश्चभवंत्यनिलसंभवाः
संध्यस्थिपर्वणांभेदाःकासःकंपोरतिर्भ्रमाः
शोषस्तात्वोष्ठजिह्वानांतृष्णाचारुचिसंयुता

नि
दा०
२३:
230

रक्ताःपीताःसिताःस्फोटाःसदाहास्तीव्रवेदनाः
भवंत्यविरपाकश्चापित्तकोपसमुद्भवाः वि
भेदश्चांगमर्दश्चदाहस्तृष्णाहविस्तथा स्व
ल्पपाकोतिपाकश्चज्वरस्तीव्रःसदारुणः
रक्तजायांभवंत्येतेविकाराःपित्तलक्षणाः
कफप्रसेककस्तैमित्यंशिरोरुग्जाड्यगौरवं

हृल्लासाः सारुचिर्निद्रातंद्रालस्यसमन्विताः
श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कंडूरा मंदवेदनाः
मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः
नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः
चिरपाकाः पूतिगंधाः प्रभूताः सर्वदोषजाः
द्वंद्वालक्षणसंयुक्ता द्वंद्वोपद्रवसंयुताः द्वं

नि॰
दा॰
२३।
231

हृजास्त्रयोदेयामनुष्याणांमसूरिकाः
कंठरोधोरुचिस्तंद्राप्रलापारतिसंगताः
दुश्चिकित्स्याःसमुद्दिष्टापिडकाश्चर्मसंज्ञिताः
रोमकूपोन्नतिसमारागिण्यःकफपित्तजाः
कासारोचकसंयुक्तारोमांत्योज्वरपूर्विकाः
तोयबुद्बुदसंकाशास्त्वग्गतास्तुमसूरिकाः

अल्पदोषः प्रजायंते भिन्नास्तोयंस्रवंति च

रक्ताख्याः लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुस्रवः

मांसाख्याः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाकाघनस्रवः

गात्रशूलारतीकंडूतृष्णाज्वरसमन्विताः सा

ध्यानामस्थिदुष्टाश्चभिन्नारक्तंस्रवंति च मे

दोजामंडलाकारामृदवः किंचिदुन्नताः यो

नि॰
दा॰
२३२

232

रञ्जरपीतास्त्वस्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः स
मोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्योविनिस्सरेत्
त्वङ्मांसगतास्समाहृताखिपिटः किंविकुर्वताः
मज्जोस्थ्याश्लेषासंमोहवेदनारतिसंयुतः
छिंदंतिमर्मघातानिप्राणानाशुहरंतिच
वथलक्षणसंयुक्तवथलक्षणसंज्ञिताः

निस्वस्लाद्वंद्वजाज्ञेयामनुष्याणांमहरिकाः
त्रमरेणैववविद्धानिऊर्ध्वंतपस्वीनिसर्वतः प
क्वाभाःपिनकाःस्त्रिग्धाःश्लक्ष्णाश्वासमर्थवेदनाः
सैभित्याद्गतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः
भ्रुकुजायांमहत्यांतुलक्षणानिभवंतिहि ति
र्द्धिंकेवलंविज्ञेदृष्पतेननजीवितेदोष

नि॰
द्वा॰
२३३
233

मिश्राश्च समैर्ज्ञताद्द्वन्द्वात्तदोषबलहानोः स्वप्ना
नारक्तजाश्चैवपित्तजाश्लेष्मजास्तथा श्ले
ष्मपित्तकृताश्चैवसर्वव्यामाध्यायसमूर्द्धिकाः प
ताविनापिक्रियायाप्रशान्तिं शरीरिणां वा
तजावातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृतास्तथा
कृच्छ्रसाध्यामतास्तस्माद्यत्नादेताउपाचरेत्

प्रमाथ्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणं
प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जंबूफलोपमाः
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः
तासां बहुविधा वर्णा जायंते दोषभेदतः का
सोहिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सदाहकः
प्रलापश्चारतिर्मूर्छा तस्माद्दाहोऽतिहर्षणं

नि॰
द्वा॰
२३४

234

सुखेनस्नावयेद्दर्केनतथाघ्राणेनचक्षुषा कं
ठेच्छुरकेहन्त्वाश्वसित्यर्थेदाहणं मस्त
रिकांत्रिदोषांनामिनिलिंगैर्विनिर्दिशेत्
मस्तरिकाभिभूतस्ययस्यैतानिभिषग्वरैः ल
क्षणानीहदृश्यन्तेनदद्यात्तस्यभेषजं मस्त
रिकाभिभूतेयोमर्मघ्राण्नानीननिःश्वसेत्

समस्रशंसजन्तिप्राणंस्तस्मात्तोवायुदूषिताः
मस्तरिकांतेशोफःस्यात्ऊन्यरेमाणिबंथके
तेषांसफलकेवापिडचिकित्सासुदारुणाः
कफाद्वातानाहिसंभूताःकोद्रोवोनामसंज्ञिताः
लोलवद्दतिपक्वाकंसवपाकंनगच्छति ज
लस्थकन्यथांगेषुविडेषुचविशेषतः

नि॰
दा॰
२३५

235

सप्ताहात्द्वादशाहाद्वास्वस्थोभवतिमानवः
इतिमसूरीकोद्भावनिदानं अथक्षुद्ररोगनिदा
ने स्निग्धाःसवर्णाग्रथितानीरुजामुद्गसन्निभाः
कफवातोवातोत्थिताज्ञेयाबालानामजगल्लि
काः यवाकारासुकठिनाग्रथितामासमाश्रिता
पिडकावातश्लेष्माभ्यांयवप्रख्येतिसोच्यते

वनामवक्त्रांपिडकामुन्नतांपरिमंडलां म्र
ज्ञालजीमर्णपूयांतांविद्यात्कफवातजां
विद्वत्स्यांमहादाहांपकोडंबरसन्निभां
परमंडलांपित्तकृतांविद्वतांनामतांविडः
ग्रथितःपंचवाषड्वादारुणाःकच्छपोन्नताः
कफानिलाभ्यांपिडकाज्ञेयाकच्छपिकाउवैः

नि॰
दा॰
२३८

236

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे संधौ गले वा त्रिभि
रेव दोषैः ग्रंथिः सवल्मीकवदक्रियाणां जा
तः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिं प्रवृद्धिं मुखैरनेकैः
स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं वि
रजं विकारात् पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडका

भिःस्रमाचिते इंद्रहृयोतंतोविषाद्दातपित्तो
म्पितोभिषक् मेडलेहनमुल्लत्रेसरक्तेपिडका
विते ह्रजाकरीगर्दभिकोतोविषोवातपित्तजो
वातश्लेष्मसमुद्भूताःश्रायधुःहनुसंपिजः श्वि
रोमेदह्रजःस्निग्धोज्ञेयःपाषाणगर्दभाः
कर्णस्याभ्यंतरेजातांपिडकामुग्रवेदनां

नि॰
दा॰
१३७
237

क्षिरां पनसिकां तां तु विद्याद्दंतः प्रपाकिनी
विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान्
दाहज्वरकरा पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः पि
डकामुत्तमांगस्थां हत्तामुग्रकजाकरीं स
वात्मिकां सर्वलिंगां जानीयादिति वेल्लिकां
बाड्पार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनां

पित्तप्रकोपसंभूतांकक्ष्यामितिविनिर्दिशेत्
एकामेतादृशींदृष्ट्वापिडकांस्फोटसन्निभां
त्वग्गतांपित्तकोपेनगंधनाम्नींप्रचक्षते क
क्षाभागेषुयेस्फोटाजायंतेमांसदारुणाः अं
तर्दाहज्वरकरादीप्तपावकसन्निभाः सप्ता
हाद्वादशाहाद्वापक्षाद्वाघ्नंतिमानवं

नि॰ नामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपातिकां

दा॰ नखमांसमधिष्ठाय पित्तेवातास्त्रदेहिनो ऊ

२३८ वेनेदाहपाकौ चनेव्याधिं दिप्पमादिशेत् ने

238

देवाल्पनरैदोंषैः ऊनखंप्रकुर्वदेन् श्रभि

घातात्स्त्रदुष्टोयोनखोन्दोसितावरः भवे

तेऊनखंविद्यात् ऊलीरमितिसंज्ञितेने गं

भीरामत्यसंरंभांसवर्णास्तुपरिस्थितो पा
दस्यात्तुष्ठायीनोन्नविद्यादंतःप्रपाकिनी
विदारीकंदवद्वृत्तांकक्षावंक्षणसंधिषु
विदारिकांतांविद्यात्सर्वजांसर्वलक्षणां
प्राप्यमांससिरास्नायुश्लेष्ममेदस्तथानिलः
ग्रंथिंकरोत्यसौभिन्नोमधुसर्पिवसानिभं

त्ववस्यास्तावमनिलस्तथाहड्डिंगतागुनः
मांसेविशेष्यग्रथितेशाकरांजनयत्यतः ड
गेंपिक्लिन्नमत्यर्थंनानावर्णाननः सिराः स
जेतिसहसारक्तेनेविधाच्छर्कराहुदं परि
क्रमणशीलस्यवायुरत्यर्थंहस्तयोः पाद
योऊरुतीदारीसहजांनलसंश्रितो घ्रा

कैरोमेथ्यतेपादेहतेवाकंटकादिभिः ग्रंथिः
कोलवडुत्सन्नोजायतेकदंबतनत् क्लि
न्नांगुल्यंतरौपादौकंडूदाहरुजान्वितौ दु
ष्टकर्दमसंस्पर्शादलसंतंविभावयेत् रो
मकूपानुगंपित्तंवातेनसहमूर्छितं प्र
च्छावयतिरोमाणिततःश्लेष्मासशोणितः

नि॰ दा॰ २४॰

कण्ठहिरोमक्रूपांस्तुततोन्येषामसंभवः त
दिंद्दलुसंखोलिस्यंतवीनिचविभावयेत्
दाकणकेडुराहृत्ताकेशभूमिःप्रपद्यते
कफवातप्रकोपेनविद्याहाकणकंतुतत्
श्रवंपिबङ्वक्राणिबङ्लेदीनिभूर्भितु
कफास्रक्रिमिकोपेनत्रणाविद्याद्दद्रुषिको

240

क्रोधशोकश्रमकृताशारीरोष्माशिरोगतः
पित्तंचकेशान्पचतिपलितितेनजायते शा
ल्मलीकंठकप्रख्याकफमारुतरक्तजाः
जायंतेपिडकायूनांविज्ञेयामुखदूषिका कं
टकैराचितंहृत्तंमंडलंपांडुकांडुरं पद्मिनी
कंठकप्रख्यैस्तदाख्यंकफवातजे समस्तु

नि॰ स्तन्नमाहजंमंडलंकफरक्तजं सहजंलक्ष्म
दा॰ वैनैघोलद्योजनमणिस्तस॰ प्रवेदने
२४१ स्थिरंचैवयस्मिन्गात्रेप्रदृश्यते माष
वन्नकमसगुन्सन्नंवातंमाषिकमादिशेत्
हमानितिलमात्राणिनीरुजानिसमानिवा
वातपित्ताकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान्

241

महाह्वायदिवाखलंपुष्पावंवायदिवास्मिते
नीरुजंमंडलंगात्रेत्यच्छमित्यभिधीयते क्रो
धायामरुत्रूपिनोवाफःपित्तेनसंश्रुतः सु
खमागात्यमहूसामंडलंविसृजत्यनः नीरु
जेनतुकेपुष्पावंसुखेव्यंगानदादिशोत् वा
युनोदीरितःश्लेष्मात्वंप्राप्यविस्तुष्यति

नि॰
दा॰
२४२
242

ततस्तुजायतेपांडुक्रमेणचविचेतना म्र
ल्पकंडुरविक्लेदासाप्रख्यभिःप्रकीर्तिता कृ
ष्णमेवगुणंगात्रेशुष्किवानीलिकोविडः मे
दनात्पीडनाद्वापितथैवाप्यभिघाततः मे
हवर्मयदावायुर्भजतेसर्वतस्त्वरन् त
दावातोपस्रहातास्वमंतत्परिवर्तते

मणोरथस्तात्कोशाश्वग्रेष्यिहूपेणालंबने स
वेदनं सदाहं च पाकं च व्रजति कचित् विव
नेकेतितां विघात्तरुजं वातसंभवे सकं
ह्रकेठिनाश्चैव सैव स्लेष्मसमुत्थिता श्वसी
यसांयदाहर्षोहलाङ्गछेनत्स्त्रियेनरः ह
स्ताभिघातादथवचर्मेण्डवर्नीतेबलात्

नि॰ मर्द्दनात्पीडनाद्दापिच्छकवेगोविघाततः य
दा॰ स्यावपाकस्तेनवर्मतोविद्यादवपाटिकां वा
२४३ तोपसृष्टेमेढ्रेनचर्मसंश्रूयतेमणिं मणि
श्चर्मोपनद्धस्तमूत्रस्रोतोरुणद्धिच निरु
द्धप्रकशेतस्मिन्मंदवानमवेदनं मूत्रंप्र
वर्ततेजंतोर्मणिर्विघ्नियतेनच निरुद्ध

243

प्रकरोविद्यात्सकजंवातसंभवाम् वेग
संधारणाद्वायुर्विहतोगुदसंस्थितः सं
रुणद्धिमहत्स्रोतःसूक्ष्मद्वारंकरोतिच
मार्गस्यशैत्यात्तस्मात्कृच्छ्रेणपुरीषंतस्यगच्छति
सन्निरुद्धगुदंव्याधिमेनंविद्यात्सुदारुणं
शकृन्मूत्रसमायुक्तेयौनेपानेविशोभवेत्

ति॰ खिन्नेवाप्लाप्यमानेवाकंडूरक्तमसृगुद्भवा के
टी॰ डूयनात्ततःक्षिप्रंस्फोटस्तावश्चजायते प
२४४ कीभूतेव्रणेघोरंतेविद्यादहिपूतने स्ना

244

नोत्सादनहीनस्यमलोद्दृषणसंहतः य
दाचक्लियतेस्वेदात्कंडूसंजनयेत्तदा कंडू
यनात्ततःक्षिप्रंस्फोटस्तावश्चजायते प्रा

ङ्ईषणकण्ठगतोश्लेष्मरक्तप्रकोपजो प्र
वाहनातिमाराभ्यांनिर्गच्छतिगुदोबहिः
हन्हडबेलदेहस्यतेगुदभ्रंशमादिशेत् स
दाहोरक्तपर्यन्तस्त्वकपाकीतीव्रवेदनः
केडूमांज्वरकारीचसस्यात्स्तकरदंष्ट्रकः इ
तिहृद्रोगनिदानं व्रणोष्ठरोगनिदानं

नि॰
दा॰
२४५

245

ञ्जनपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात्
शुक्लमध्येमदौजर्ष्टिः ऊज्ञादोषाकफोत्कटाः
कर्कशोपकमीत्स्तब्धोसंप्रामानिलवेदनौ द
ल्पतेपरिपासेनेडाष्टोमाकनकोपनः वी
येनेपिडकाभिश्चसकजाभिःसमंततः स
दाहपाकपिडकौपीनभासौचपितनः स

वर्णाभिस्तु चीयते पिडकाभिरवेदनो भ

वतस्तु कफाद्दोष्टौ पिच्छिलो शीतलो गुरू

सकृत्पीतो सकृत्सकृत्स्नौ सकृच्छीतो न तथैवव

सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ

रक्तोपसृष्टो हृपिरं स्रवतः शोणितन्तभौ

ति॰
द्दा॰
२४८
246

मामद्रष्टौग्रहूक्ष्मलौमांमपिंडवड्डन्ननौ जं
न्नवस्थात्रमर्तूर्छैतिनरसोभयनोग्रुखान्
सर्पिमैंडप्रतीकाशौमेदसाकेंडरौग्रहू स्व
छंस्फटिकसंकाशंमास्वंस्ववनोस्टशा न
योव्रणंनसंरोहेन्मडंन्वंनचगछति डाष्ठो
पर्यवदीर्यंतेपाल्पनेचाभिघाननः ग्रंथि

नौचनदास्यान्तामोहौकंडूसमन्वितौ इति

डाहरोगनिदानं अथ दंतरोगनिदानं शो

णितंदंतवेष्टेभ्योयस्याकस्मात्प्रवर्तते डु

र्गंधीनिसकृष्णानिप्रक्लेदीनिमृदूनिच

दंतमांसानिशीर्यंतेपचंतिचपरस्परं

शीतादोनामसव्याधिःकफशोणितसंभवाः

नि॰
द॰
२४७

दंतयोस्त्रिषुवायस्यश्वयथुर्जायतेमहान्
दंतपुष्पटकोनामसव्याधिःकफरक्तजाः
स्रवंतिपूयरुधिरंचलादंनाभवंतिच दं
तवेष्टःसविज्ञेयोदुष्टशोणितसंभवाः
श्वयथुर्दंतमूलेषुरुजावान्कफरक्तजाः
लालास्रावीसविज्ञेयःसौषिरोनामनामतः

247

दंतश्चलंतिवेष्टेभ्यस्तालुचाप्यवदीर्यते य
स्मिन्ससर्वजोव्याधिर्महासौशिरसंस्थिताः
दंतमांसानिशीर्यंतेयस्मिंष्ठीवतिचासृक्
पित्तासृक्कफजोव्याधिर्ज्ञेयःपरिदरोहिसः
वेष्टेषुदाहःपाकश्चताभ्यांदंताश्चलंतिव आ
घट्टिताःप्रस्रवंतिशोणितंमंदवेदनाः

नि॰ आध्मायंतेकनेरक्तेस्तुखष्टनिस्तुजायते य
दा॰ स्मिन्सोपकुशोनामपिनरक्तकृतोगदः हृ
२५८ हेषुदंतमांसेषुसंरंभोजायतेमहान् भवं
248 तिचंचलादंताःसवैदर्भोभिघातजः मारु
तेनाधिकोदंतोजायतेतीव्रवेदना खलि
वर्धनसंज्ञोसौजातेरुक्प्रशाम्यति शनैः

शनैः प्रकुरुते वायुर्दंतसमाश्रिताः करा
लान्विकटान्दंतान्करालो नैव सिध्यति हृ
नुभ्यः पश्चिमे दंते माह्नंशोथो महारुजः
लालास्रावी कफकृतः स विज्ञेयोऽधिमांसकः
दंतमूलगता नाड्यः पंच ज्ञेया यथेरिताः
दीर्यमाणेष्विव रुजा यस्य दंतेषु जायते

नि॰
दा॰
२४९

249

दालनोनामसव्याधिः सदागतिनिमित्तजाः
हनुछिद्रस्थलस्तावीसमेरंभोमहारुजः श्व
त्रिमित्तकजोवातात्मसंज्ञेयः कृमिदंतकः व
केवङ्कंभवेद्यस्यदंतभंगश्चजायते कफ
वातकृतोव्याधिसभंजनकसंज्ञिताः दं
तमांसमलैस्तास्तैर्बलैांतःश्वयथुर्गुरुः

सदाहृत्कस्त्ववह्निनापूयास्त्वंदंतविद्रधिः
शीतहृत्त्वप्रवातानाम्लस्पर्शानामसहद्विजाः
पित्तमारुतकोपेनदंतहर्षः सनामतः शी
तमुखेचदशनाः सहंतेस्पर्शनेनच तस्य
नहंतहर्षंचव्याधिंविद्यात्समीरणात् स
लोदंतगतोयस्यकफमारुतशोणितः

नि॰ शार्करेवत्खरस्पर्शा सन्तेयाद्दन्तशर्करा क
दा॰ पालेष्विवदीर्यन्ते दन्तानां सैव शर्करा का
२५॰ पालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी यो
250 स्त्रैमिश्रेणापि नेन दग्धो दन्तस्तु शोषितः श्या
वतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकाः
वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसंधिविसंहतः ह

त्रुमोक्तइतिज्ञेयोव्याधिरर्धितलक्षणः इति
दंतरोगनिदानं अथजिह्वारोगनिदानं जि
ह्वानिलेनस्फुटिताप्रसुप्ताभवेच्चशाकच्छद
नप्रकाशा पित्तात्सदाहैरुपचीयतेचदीर्घैः
सरक्तैरपिकंटकैश्च कफेनगुर्वीबहलाचि
ताचमांसोच्छ्रयैःशाल्मलिकंटकाभैः जिह्वा

नि॰ गतोयः श्वयथुः प्रगाढः सोल्लासमसंज्ञः कफर
दा॰ क्तमूलिः जिह्वांसतंभयाति प्रवृद्धोमूलेनि
२५१ जिह्वाम्लशामेतिपाके जिह्वाग्रतूपः श्वयथुःस
251
जिह्वाग्रजस्यजातः कफरक्तमूलः लालाक
रः कंडुयतः सशोफः सतूपजिह्वापठिता
भिषग्भिः एवंजिह्वागताः पंच इतिजिह्वा

रोगनिदानं अथतालुरोगनिदानं श्लेष्मसृ
ग्भ्यांतालुमूलात्प्रवृद्धोदीर्घः शोथो ध्मातवस्ति
प्रकाशः तृष्णाकासःश्वासकृत्तंवदंतिव्याधि
वैद्यस्तालुकंठीतिकेचित् शोथः स्थूलस्तोथ
दाहप्रपाकीप्रागुक्ताभ्यांतुंडकेरीमतातु मे
दःशोथोलोहितोलोहितोऽस्योत्थेयोऽक्षवःस

नि॰
दा॰
२५२

252

ज्वरस्तीव्ररक्तकः कूर्मोन्नतोवेदनोशीघ्रजन्मा
रोगोज्ञेयःकच्छपःश्लेष्मणाच पद्माकारंता
लुमध्येतुशोथंविद्याद्रक्तादर्बुदंप्रोक्तलिंगं
दुष्टमांसंश्लेष्मणाणानीरुजंचताल्वंतस्थं
मांससंघातमाहुः नीरुकस्थायीकोलमात्रः
कफेनमेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ॥

शोषोत्यर्थं दीर्यते चापितालुः श्वासः सोग्रस्ता
लुशोषोनिलाच्च पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येवं तालुपाकं वदंति गलेनिलः पित्तक
फौ च मूर्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितं
गलोपसंरोधकरैस्तथांकुरैर्निहंत्यसून्व्याधिर
यं हि रोहिणी जिह्वासमंताद्भृशवेदनास्तुमा

नि॰
द्रा॰
२५३

253

सांऽरुराः कंठनिरोधिनोये सोरोहिणीवानकृ
ताप्रादिष्ठावानात्मकोपद्रवगाढहुन्का हि
प्रोऽन्मादिप्रविदाहपाकानीव्रज्वरापिन
निमित्तजाञ्च स्रोतोनिरोधिन्यचलोत्र
ताचास्थिरांऽरुरावाकफसंभवाम्ता गंभीर
पाकिन्यनिवार्यवीर्यात्रिदोषलिंगात्रितयो

स्थिताच स्फोटैस्त्रिताचितसमानलिंगासाथ्या
प्रदिष्टाहृषिनाम्निकाल मधास्त्रिदोषाजाहेति
हृष्टाश्लेष्मसमुद्भवा पंचाह्वाचितसंभूतासमा
ह्वात्पवनोत्थिता कोलास्थिमात्रः कफसंभवोय
ग्रंथिर्गलेकंठकस्तकभूतः एवःस्थिरःशास्त्राति
पानमाध्यस्तेकंठशालूकमितिब्रवति जिका

नि॰ ग्ररूपः श्वयथुः कफात्तुजिह्वोपरिष्टादपिर
दा॰ क्तमिश्रात् ज्ञेयोधिजिह्वः खलुरोगएषविव
२५४ र्जयेदागतपाकमेनं बलासएवायतमुन्नतंच
254 शोथंकरोत्यन्नगतिंनिवार्य तंसर्वथैवाप्रतिवा
र्यवीर्यंविवर्जनीयंवलयंवदंति गलेतुशोथंकु
रुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौश्वासरुजोपपन्नं

मर्मछिद्रंडस्तरमेतदाडर्बलासमंतंनिपुणा
विकारं हतोन्नतोंतःश्वयथुःसदाहःसकंडू
रोपक्वमरुडुग्रुरुश्च नाम्नैकवृंदःपरिकीर्त्ति
तोसोव्यापिर्बलासरक्तजप्रसूतः समुन्नते
हृनममर्दंदाहंतीव्रज्वरंहेदमुदाहरंति त
थावपित्तरक्तजप्रकोपाज्ञेयंसदोदं ।

नि॰ पवनात्मकंन्न वर्त्तिर्वेनाकंठनिरोधिनीन्नवि
दा॰ नानिमात्रंपिशिनप्ररोहैः अनेककफकुग्राण
२५५ हरीत्रिदोषाश्चेयाशानश्चीन्नशानश्चिद्रूपा ग्रंथि
२५५ गलेत्वामलकास्थिमात्रःस्थिरोल्परुगपः कफ
रक्तमूर्त्तिः पोलरुपनेसक्ताम्बिवाशानेचसशाह्व
माध्यक्तगिलायुमेन्नः सर्वेगलेशाणमसु

त्थितोयः श्लोथोहजाः संतिवयत्रसर्वाः सस

वेदोषोगलविड्रधिक्तत्तसैवनल्पः खलस

वेजस्य श्लोथोमहानत्रजलावरोधीतीवस्व

रोवाश्चगतोनिर्हंता कफेनजातोरुधिरात्वि

नेनगलेगलौघत्वक्षभिधीयतेसौ यस्तास्य

मानः श्वसितिप्रसक्तंभिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकंठः

नि॰
दा॰
२५८
256

कफोपदिग्धे ऽनिलायने ऽस्त्रेय: सरोग: स्व
सनात्स्वरघ्न: प्रतानवान्य: श्वयथु: सकण्ठो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण समंततान: क
पितोवलंबी प्राणप्रणाशं कुरुते विकार:
सदाहतोदं श्वयथुं सतास्रमंतर्जलेहतिविशी
र्णमांसं पित्तेनविद्याद्वदनेविदारीपार्श्वेवि

शोषान्मन्तयेनशोते इतिगलरोगनिदानं ॥ स्व
घ्रमुखरोगनिदानं स्फोटैः सतोदैर्वदनं समे
ताग्रसाचितं सर्वमरः स्रवानात् रक्तैः सदा
हैः पिडकैः सुपीतैर्यस्याचितं चापिसपित्त
कोपात् सवेदनैः कंडयुतैः सवर्णैर्यस्या
चितं चापिसवैकफेन डाहप्रकोपवर्ज्यैः

नि॰
दा॰
२५७
257

सुर्मासरक्तश्चिदोषजः दंतमूलेषुवर्ज्योनाड्रि
लिंगगातिसौषिरौ दंतेषुचनसिद्धंतिश्यावा
दलनभंजनाः जिह्वागतेबलासस्तनालव्यो
गुडुंदंतथा स्वरघ्नोवलयोर्हदोबलासःसविदा
रिकः गलौघोमांससतानस्वशतघ्नीरोहिणीगले
ग्रसाध्याकीर्तिताएतेरोगानवदशोवत्न ते

श्रुत्वापिक्रियांवैद्यःप्रत्याख्यायसमाचरेत्
इतिमुखरोगनिदानं अथकर्णरोगनिदानं
समीरणःश्रोत्रगतोन्यथाचरन्समंततःशूल
मतीवकर्णयोः करोतिदोषैश्चयथासमा
वृतःसकर्णशूलःकथितोदुराचरः अवश्या
यजलक्रीडाकर्णकंडूयनैर्मरुत् ॥

नि॰
दा॰
२५८

258

मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोन्यैश्च कोपनैः प्रा
प्तः श्रोतःशिरां कुर्याच्छूलं श्रोतस्य वेगवान्
कर्णःश्रोतःस्थितो वातः शृणोति विविधान्स्वरान्
भेरीमृदंगशंखानां कर्णनादः स उच्यते यदा
शब्दकफो वायुः श्रोतस्यावृत्य तिष्ठति शुद्ध
श्लेष्मादितो वायुः बाधिर्यं तेन जायते वायुः

पिनादिभिर्युक्तोवेणुघोषोपमंस्वरं करोति
कर्णयोःक्ष्वेडंकर्णक्ष्वेडःसकीर्तितः शिरोभि
घातादथवानिमज्जनोजलेप्रपाकादथवा
पिविद्रधेः स्रवेद्धिपूयंश्रवणोनिलादितः
सकर्णसंस्रावइतिप्रकीर्तितः मारुतःक
फसंयुक्तःकर्णेकंडूंकरोतिच ॥

नि॰
दा॰
२५९
259

पित्तोष्मशोषहृच्छ्लेष्मा जायते कर्णगूथकः
स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्रा
णमुखं प्रपद्यते तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञि
तो भवेद्धि कारः शिरसोऽर्धभेदात् यदा तु मूर्
छंत्यथवापि जंतवः सृजंत्यपत्यान्यथवा समा
क्षिकाः तदंजनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यते स कर्ण

रोधोक्रिमिकीटगोगदः पतंगःशतपद्यश्च
कर्णस्रोतःप्रविश्यपहि अरतिव्याकुलत्वंच
भृशंकुर्वंतिवेदनं कर्णोनिस्तुद्यतेतस्यतथा
फरफरायते कीटेचरतिरुक्तीव्रानिस्पंदेमं
दवेदना क्षताभिघातप्रभवस्तुविद्रधिर्भवे
त्तथादोषकृतोपरःपुनः सरक्तपीतारुणम

नि॰ स्वमास्त्वेत्सदोषधूमायनदाहशोषवान्

दा॰ कर्णपाकस्तुपित्तेनकोथविक्लेदवद्भवेत् क

२८॰ र्णविद्रधिपाकाद्वाजायतेचांबुपूरणात् पू

260 यंस्त्रवतिवापूतिसज्ञेयापूतिकर्णकः क

र्णशोफार्बुदार्शांसिजानीयादुक्तलक्षणैः

नादोतिरुक्कर्णमलस्यशोषःस्रावस्तनुश्चा

स्रवणंचवात् शोफःस्रागोदरणंविदाहः
सपीतस्रुतिस्रवणंचापितात् वैस्फल्यकंडू
स्थिरशोथशूलास्निग्धस्रुतिःश्लेष्मभवोति
रुक्सर्वाणिरूपाणिचसन्निपातात्स्रवश्च
नत्राधिकदोषवर्णः सोऽक्रमर्याच्छिरोन्तस्थे
सहमातिप्रवर्धते कर्णशोथोभवत्यास्यं

नि॰
दा॰
२६१
261

सहजः परिपोटकः शुर्वीभरणसंयोगात्ता
उन्नतत्वर्धणादपि शोफः पाल्यांभवेच्छ्यावो
दाहपाकरुजान्वितः रक्तोवारक्तपित्ताभ्यां
मुत्पादः सगदोमतः करौंबलाद्धर्धयतः
पाल्यांवायुप्रकुप्यते कफंसंगृह्यकुरुते
शोथेस्तब्धमवेदनं ॥ उन्मंथकः सकंडू

कोविकारः कफवातजः सवर्थमानेडर्विदे
केंद्रदाहरुजान्वितः शोथोभवतिपाकश्वत्रि
दोषोऽडःखवर्धनः कफासृक्क्रिमयः ऊडःमंद
भासःविसर्पिणः ऊर्वैतिपिडकाःपाल्याकेंद्र
दाहरुजान्विताः कफासृक्क्रिमिसंभूतासविस
र्पिनिस्तनः इतिकर्णरोगनिदानं प्रथनामारो

नि॰
दा॰
२६२

262

गनिदाने आमहानेयस्यविशुष्कानेवधक्लि
यनेक्षपानिवैवनामा नवेनिवैगंधरसोष्म
जेतज्जेह्यवस्येनसपीनसेन तेवानिल
श्लेष्मभवंविकारंर्ध्रूवान्सतिश्यायसमा
नलिंगं दोषैर्विदग्धेगलतालुमूलेसंहाविं
तोयस्यसमीरणस्तु निरेतिपूतिर्मु ॥

खेनासिकाभ्यंतेपूतिनस्यंप्रवदंतिरोगं घ्रा
णाश्रितेपित्तमत्नोविदग्धंयस्मिन्विकारेबल
वांश्चपाकः तंनासिकापाकमितिव्यवस्येद्वि
क्लेदकोथावपियत्रदृष्टौ दोषैर्विदग्धैरथवा
पिजंतोर्ललाटदेशेभिहतस्यतैस्तैः नासास्र
वेत्पूयमसृग्विमिश्रंतंपूयरक्तंप्रवदंतिरोगं

नि॰ भ्राणाश्रितोमर्मणिसंप्रदुष्टोयस्यानिलोनासि
दा॰ कयानिरेति कफानुजातोबहुशःसशाह्वेने
२६३ रोगमाहुःतवथुंविधिज्ञाः नीरक्तोपयोगाद
263 थजिव्हतोवाभवोकटूनकेनिरीक्षणाद्वा सूत्रा
दिभिवानकणास्थिमर्मण्युद्घाटितेन्यतस्तवथु
निरेति प्रभ्रश्यनेनासिकयोस्तुयस्यसांद्रो

विदग्धोलवणोकफस्तु प्राकर्मविनोमूर्धनि
स्थितनमेतं भ्रंपाण्डुरोगमुदाहरंति ग्राणेभ्रंशा
दाहसमविनेत्तविनिश्वरेहमइवेहवायुः
नासाप्रदमेवचयस्यजतोव्यापितनोदीसितु
दाहरंति उष्मासमार्गेनकफःसवातोकंठ्यान्
प्रतीनाहमुदाहरंति ग्राणाहतःपीतसितनस्त

नि॰ दा॰ २८४

264

त्रुर्वाश्लेष्मासवेसावमुदाहृमुदाहरेत्तं श्रा
णाश्चितेस्रोनासिमाकत्तेनगाढप्रतमेपरिशो
षितेच कफाच्छसेहूर्धमपश्चजेत्तदीसिमनासाप
रिशोषउक्तः शिरोगुरुत्वमरुचिर्नसास्रावस्तनु
स्वरः क्षामष्ठीवन्यथाभीक्ष्णमामसपीनसलक्षणं
श्रामलिंगान्वितःश्लेष्माघनश्वाप्सनिमज्जति

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्कस्य लक्षणं वा

तपित्तं यदा घ्राणे कफरक्तौ विशोषयन् न

दाह्याढ्यस्त्रानासानस्याः शुष्कं विधीयते

भ्रंशाशोकावहर्णेन नासाशोषं तु तं विदुः

संथारणाजीर्णरजोभिभाष्यैः क्रोथं तु वैषम्य

शिरोभितापैः प्रजागरातिस्वपनांबुशीतै

नि॰
दा॰
२८५
265

रवश्यायमैथुनवाष्पशोकैः संस्त्यानदोषैश्शि
रसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदाहरेत्तु चयं
गतामूर्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च त
थैव शोणितं प्रकुप्यमाना विविधैः प्रकोपनै
स्ततः प्रतिश्यायकरा भवंति हि क्षयः प्रवृत्तिः
शिरसोतिपूर्णतास्तंभोगमंदापरिल्पष्टरोमता

उपद्रवाश्चाप्यपरे ह्यष्टविधाः स्मृणां प्रतिश्या
यपरः सराः स्मृताः पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते प्रति
श्याये भविष्यति घ्राणधूमायनं सक्षिः स्रवथु
स्तालुचालने कंठध्वंसो मुखस्रावः शिरसः पूर
णं तथा घ्राणज्ञापिहिता नासान्तु स्रावप्रसेकि
नी गलतालोष्ठशोषश्च निस्तोदः शंखयो

स्तथा भवेत्स्वरोपघातस्य प्रतिश्यायेऽनिलात्म
के उरस्यः सपीनकः स्रावो घ्राणान् स्रवति पैत्ति
कः कृशोऽतिपांडुसंतप्तो भवेद्रूपस्य हर्षे चोप
रिस्थिते पार्श्वस्थितेन तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्य
ति समं ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति
दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं च पश्यति दो

बेटह्माश्रिनेतिर्यगोकंवैमत्यनेह्विया ह्विया
स्यिनेत्रियापश्रुपेहुडयाचानवाश्यिने ति
मिगाथ्य:सवैदोघ:चत्रर्थ्यपटलंगाने हण
ह्विसर्वंतोहषिंलिंगनाषा:लन:परं श्रस्सि
त्रपतिमोभृनेनातिहृहेमहागादे चेंद्रा
दित्यौसनहत्रावंनरिहेचविलन: ॥

नि॰
दा॰
२६७
267

निर्मलानिचतेजांसिभ्राजिष्णूनिचपश्यति स
एवलिंगनाशस्तुनीलिकाकाचसंज्ञितः इ
तिलिंगनाशः वातेनवानरूपाणिभ्रमंतीवहि
पश्यति आविलान्यरुणाभानिव्याविद्धानीवमा
नवः पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान्
नृत्यतश्चैवशिखिनंसर्वंनीलंचपश्यति क

फेनपश्येद्रूपाणिस्निग्धानिचसितानिच
सलिलक्लाविनानीवपरिजायानिमानवः
पश्येद्रक्तेनरक्तानितसांसिविविधानिच
हरितान्यथकृष्णानिपीतान्यपिचमानवः
पित्तंकुर्यात्परिस्नाविमूर्छितंरक्ततेजसा
पीतादिशाश्चखद्योतमादित्यमिवपश्यति

नि
द्य·
२६८
268

विकीर्यमानाः खद्योतैरिह ह्रांस्तेजोभिरेवच व
ह्यात्मिषद्विषं रोगैर्लिंगनाशमतःपरं रागो
रणोमारुतजःप्रदिष्टोम्लायीचनीलश्चतथै
वपित्तात् कफात्सितःशोणितजःस्वरक्तोवि
चित्ररागस्तुभवेत्त्रिदोषात् अरुणंमंडलंहष्टो
स्थूलकाचारुणप्रभं परिम्लायिनिरोगेस्यात्

ल्लायिनीलंचमंडलं दोषहृयात्स्यंतत्रकदाचि
नस्मात्नदर्शने ग्रहणंमंडलंवानालेवलेपरुषंत
घा पित्नतोमंडलंनीलंकांस्पाभंपीतमेवच
श्लेष्मणाबहलंस्निग्धंशंखकुंदेंदुपांडुरं च
लत्पद्मपलाशाख्यःशुक्लोबिंदुरिवांभसः
स्वघमानेत्रनयनेमंडलंतद्धिसर्पति ॥

नि॰
दा॰
५५१
269

प्रवालपत्रपद्माभंमंडलंशोणितात्मकं ह
स्थिरोरोगोभवेच्छिद्रोलिंगनाशोत्रिदोषजे य
थास्वंदोषलिंगानिसर्वैश्चैवभवेन्निहि षड्लि
गनाशाःषडिमेचरोगाःदृष्टाश्चयःषट्चषडे
वचस्युः पित्तेनदग्धेनगतेनदृष्टिःपीताभवेद्य
स्यनरस्यकिंचित् पीतानिरूपाणिचमन्यते

यः सवैनरः पित्तविदग्धदृष्टिः प्राप्तेतृतीये
पटलेचदोषेदिवानपश्येन्निशिवीक्षतेच
रात्रौचशीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावाद
पितानिपश्येत् तथानरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिः ता
न्येवशुक्लानिहिपश्यतेत्रिषुस्थितोल्पः पटलेषु
दोषोनक्तान्ध्यमापादयतिप्रसह्य दिवासमूर्या

नि॰
दा॰
२७॰

270

त्रुग्रहीतदृष्टिः पश्येन्न रूपाणि कफाल्पभावा
त् शोकज्वरायासशिरोभितापैरभ्याहताय
स्य नरस्य दृष्टिः सधूमकान्पश्यति सर्वभावां
स्तं धूमदर्शीति वदंति रोगं योह्रस्वजात्यो दि
वसेषु कृच्छ्राद्ध्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत्
विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना न ऊ

लस्यपहत् विज्ञाणिद्रपाणिदिवासपश्ये
स्सवैविकारेनऊलोथ्यसेत्तः हष्ठिर्विद्रपाश्व
सनोपहष्ठासऊच्यतेभ्यंतरतस्त्रयाति स
जावगाहायतमद्विरोगंगंभीरिकेतिप्रवदे
तितत्ताः बलैाप्रनहौंविहृसंप्रदिष्टोतिमित
तस्याप्यनिमित्ततस्य निमित्ततलत्राशिरोभि

नि॰
दा॰
२७१

271

चानाज्ञेयस्त्वभिख्यादिनिदर्शनैः स्वा स्त्वबोधिः गं
धर्वमहोरगाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य हृ
न्येतदृष्टिर्मनुजस्य यस्य सलिंगनाशास्त्वनिमि
त्तसत्तः तत्रातिविस्पष्टमिवावभाति वैडूर्यव
र्णा विमलावदृष्टिः विकीर्यते सीदति भिद्यते
वर्णमभीष्यानकृतावदृष्टिः इति दृष्टिजाः

प्रसारितनुविस्तीर्णे श्यावं रक्तनिभं सिते
ह्रस्वेनेमण्डुमुक्तात्ममुक्तेनदर्यतेविरान्
पद्माभेमण्डुरक्तात्मेयन्मासंचीयतेसितं ष
ष्ठमण्डुपिमांसात्मबहलेचयकृन्निभे स्थि
रं प्रसारिमांसाङ्कमुक्तेत्साधुर्मेपंचमे श्या
वाः स्युः पिशितनिभास्तु बिंदवोयेमुक्ताभाः

नि
दा॰
२२२

222

सितनियताःश्राश्रुक्रिसंज्ञः पकोयःशाशिकयि
रोपमस्तुबिडःशुक्लोस्थोभवतितदर्जेनेवदं
ति श्लेष्ममारुतकोपेनशुक्लेमांसंसमन्वंते
पिष्टवत्पिष्टकंविद्धिमलाक्रादर्शसन्निभं
जलाभःकठिनसिरोमहान्सरक्तःसंतानःस्त्र
तरतिजातसंस्थितस्तु शुक्लस्याःपिडकाःस्थि

गाहनायास्ताहृयादस्मिन्समीपजाःसिराजाः
कोसाभोम्डरथवारिबिंडकल्योविज्ञेयोनय
नस्मिनेबलासमस्तः इनिष्ठज्ञाजाः पक्वःष्ठो
घ्यःसंधिजोयःसतोदःसर्वेस्यसहिपूयल
साध्यः ग्रंथिर्मेहास्राहिसंधावपाकीकेहृष्टायो
निरुजःस्थापनाहुः गत्वासंधीनस्कमार्गेन

नि॰ दोषः ऊष्मा वा लवणोः स्वेहपेनान् नेहिस्रावे
दा॰ नेत्रनाडीति चैकेन तस्य लिंगं कीर्तयिष्ये च नतथा
२७३ पाकात्संथौ संस्रवे यस्तु पूयं पूयस्रावः समगदः
273 सर्वजस्तु श्वेतेसाङ्गं पिच्छिलं यः स्रवेश्लेष्मा
स्रावः विकारो मगस्तु रक्तास्रावः शोणितो
त्थो विकारः स्रवेड स्रं तत्र रक्तं सपूयं ह

रिद्धाभं पीनमुखं जलाभं पिनान्स्तावः सेव
वेत्स्विं यिमान्यात् ताम्रानन्वीदाहष्ठलो
प्रपन्नाज्ञेयारक्तात्पिडकापर्वणीका ।
जाता संयोक्रमस्थश्लेलजीस्यातस्मिन्नेव
प्रथितापूर्वलिंगैः क्रिमियंग्रथिवत्मितः प
स्मनतस्तकंडूः ऊर्ध्वः क्रिमयः संधि ॥

नि॰
दा॰
२७४
274

जातः नानारूपा संपिडक्रांत संथौ वर्त्मनि
यनेह ष्ययंत्यः इति संपिजाः प्रभंगन रक्तुरवीना
स्त्रावाहातो वर्त्मन श्रया सन्संगोत्संगापिडका
रक्तजा स्थूलकंडुरा वर्त्मनिपिडकाप्यानाभि
यनेव स्रवंति व ॐभीकाबीजसदृशाः ॐभी
काः सन्निपातजाः स्त्राविणाकंडुरागुर्वो रक्त

सर्षपसविभाः हजावर्त्मस्थापिडकाःपोथका
इतिसंज्ञिताः पिडकायाखरास्थूलासूक्ष्माभिर
भिसंहताः वर्त्मस्थाछर्कराणामसरोगोवर्त्मह्व
कः ऐर्वारुबीजप्रतिमाःपिडकामंदवेदनाः
श्लक्ष्णाःखराश्चवर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्मकीर्त्यते
दीर्घांकुरःखरःस्तब्धोदारुणोभ्यंतरोद्भवः

नि॰ याषिरोषोतिविख्यातः शुक्लार्शइतिकीर्त्तितः

दा॰ दाहतोदवतीताम्रापिडकावर्त्मसंभवा । मृ

२७५ द्वीमेदरुजासूक्ष्माज्ञेयासांजननामिका

275 वर्त्मोपचीयतेयस्यपिडकाभिःसमंततः

सवर्णाभिःस्थिराभिश्चविद्याद्बहलवर्त्मतत्

कंडूमताल्पतोदेनवर्त्मशोथेनवापुनः न

समश्चादयेदूत्तिसमभवेद्धर्मेवैयनात् स्ड
स्यवेदनंनात्रैयद्धर्मसममेवच प्रक।
स्मात्स्वभवेद्धर्मोक्लिष्टवर्त्मैतितंविडः क्लि
हंपुनःपितपुनंश्रोणीतंविदहेयदा त
नःक्लित्वमापन्नंमुच्यतेवर्त्मकर्दमाः व
र्त्मयद्धात्यनोंनस्वरूपावंभूत्वंसवेदनं

नि॰
दा॰
२७९

2706

उद्वाङ्गः पुष्पाववर्त्मैनिवर्त्मरोगविशारदाः
ग्रहणेबाहातः सूर्यवर्त्मयस्यनरस्याहि पु
क्लिन्नवर्त्मनहिस्यात्क्लिन्नमत्यर्थमंततः
यस्यधौतान्यधौतानिसंबध्यंतेपरस्परं व
र्त्मानिपरिपक्वानिविद्यात्क्लिन्नवर्त्मतत्
विमुक्तसंधिनिश्चेष्टंवर्त्मयस्यनिमील्यते

पतद्धानहन्तं वर्त्मजानीयादक्षिचिंतकः व
र्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रंथिरूपमवेदनं श्रा
वहन्तेर्बुदमितिसरक्तमविलविनं नि
मेषिणीः-- रावायुः प्रविष्टः संधिसंश्रयाः
चालयत्यथ वर्त्मानि निमेषानामतंविड़ः
वर्त्मस्थो योभिवर्धेत लोहितो मृदुरङ्कुरः

नि॰ नद्धक्रजंशोणितार्शोच्छिन्नेच्छिन्नेप्रवर्धते
द्वा॰ प्रपाकीकठिनःस्थूलोग्रंथिर्वर्त्मभवेत्कजः
२७७ सकंडूःपिच्छिलःकोलसस्थानोलगणस्तुसः
277 त्रयोदशाबहिःशोथंकुर्युश्छिद्राणिवर्त्मनोः
प्रसवंसंनतस्दकंबिसवद्भिसवर्त्मनतत् वा
तायावर्त्मसंकोचंजानयंतियदामलाः

तदाद्भुतंनश्यन्नोतिऊंबनंनामतद्धिडः प्र
चालितानिवातेनपद्माएपद्मिविशंतिच
हृच्छन्त्यादिमङ्गलानिसंरंभंजनयंतिच ष्र
सितोसितभागेचमूलकोशान्यनंतिहि प
द्मकोपःसविज्ञेयोव्याधिःपरमदारुणः व
ल्मेपद्माशयगतंपितंरोमाणिशातयेत्

नि॰
दा॰
२८

218

केंड्रंदाह्रंचऊक्षतेपल्माश्रानेंनमादिश्रो

वान्तान्तिवातान्पिशितोदकाभं सद्धौद्भसर्पि
र्हरितालवर्णमज्जाप्रकाशं ऊणपंत्रिदोषम्
नद्राप्यसाध्यं प्रवदंतितज्ज्ञः ननत्रऊवीतमभि
षकविकित्सा मासान्निषिद्धदाहान्निपंचरात्रा
तुवंपिव नैवातिबहूनाप्यल्पमांतंयं शुद्धिमादि
शेत् शशास्क्वातिमंयप्स्वयहालाहारसोपमं

नि॰ तदंतनवेप्रशंसेतियस्याश्रुनविरज्यति श्रा

दा॰ घनस्तवंतीमासावेत्स्मादाहज्वरान्विते

२७९ हीणरक्तोंडबैलोचनामममाथ्थविवर्जयेत्

इतिप्रदारनिदानं अथयोनिदोषनिदानं

विंशतिव्यापदोयोनेनिर्दिष्टारोगसंग्रहे

मिथ्याचारेणनाःस्त्रीणांप्रदुष्टेनार्तवेनच

279

जायंते बीजदोषाच्च दैवाच्च पूर्णता: पृथक्
स फेनिलमुदावर्त्तीरज: कृच्छ्रेण मुंचति वे
ष्यांनष्टांतवाद्विपादिल्लुतानित्यवेदनो प
रिल्लुतायामवतियास्यपर्मैकृजाम्पशो वा
तालाः कर्कशाः स्तब्धाः शूलनिलोदपीडिताः
वतस्पष्टपिवायामभवंतिनिलवेदनाः

नि०

द्रा०

२८०

280

सदाहं ह्रीयते रक्तं यस्या सा लोहितक्षया
सवान सुदिरे बीजं यामिनी रजसा हते प्र
स्रंसिनी स्रंसते चक्षो भिनाडु छ्र जायिनी
स्थितं स्थितं हंति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात्
अपथ्यैः पित्तला योनि र्दाह पाकज्वरान्विता
वातरक्ता पित्ता याक्षा पित्तलिंगा द्वेषो भवेत्

ग्रस्ता नंदा नं संतो षं ग्राम्य धर्मेण गच्छति क

र्णी न्यां कर्णी यो नै व श्लेष्मा स्रम्पां प्रजायते

मैथुनाचरणा स्नूर्दैः पुरुषा दतिरिच्यते ॥८॥

शुष्का पि चरणा त्तयो ली जेन विंदति श्लेष्म

लापि छिला यो निः कंडू युक्ताति शीतला च

न स्त्र पि बाया स श्लेष्म लिंगो क्षयो भवेत्

नि॰ श्रनार्त्तवास्तनीखंडीखरस्पर्शाचमैथुने स्र
दा॰ तिकायाग्रहीनायास्तरूणाःखंडिनीभवेत्
२८१ विष्टतानिष्पायायोनिःसूचीवक्त्राहिसंहृता
281 सर्वलिंगसमुथ्यानासर्वदोषप्रकोपजा च
तस्रःपिवायाःसर्वलिंगनिदर्शने पच
साध्याभवंतीहयोनयःसर्वदोषजाः।

इतियोनिदोषनिदानं अथयोनिकंदनिदानं

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्

क्षतैश्च नखदंताद्यैर्वातनाद्याकुपितायदा पूय

शोणितसंयुक्तंलिकुचाकृतिसन्निभं उत्प

द्यतेयदायोनौनाम्नाकंदस्तुयोनिजः रूक्षं

विवर्णंस्फुटितंवातिकंतंविनिर्दिशेत् दा

नि॰
शा॰
२८२
282

हरागज्वरयुक्तेविद्यात्पित्तात्मकेतत् नी
लयुष्पयतीकाशेकेडुमेतेकफात्मकम् स
र्वलिंगसमायुक्तेसन्निपातात्मकेवदेत् इति
योनिकंदनिदानं अथमूढगर्भनिदानं भया
भिघातात्तीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात्
गर्भपततिरक्तस्यसशूलंदर्शनंभवेत्

आचतुर्थात्ततोमासात्प्रस्रवेद्गर्भविस्रवः
ततःस्थिरशरीरस्यपातःपंचमषष्ठयोः ग
र्भोभिघातविषमाशनपीडनाद्यैःपक्वंद्रुमा
दिवफलंपततिक्षणेन मूढंकरोतिपवना
खलुगर्भमूढंशूलंचयोनिजठरादिषुमूत्रसं
गं भग्नोनिलेनविगुणेनततःसगर्भंसंख्या

ति॰
दा॰
२८३

283

मतीत्पबन्धयामसुपैतियोनिम् द्वारंनिरु
ध्यशिरसाजठरेणकश्चित्‌कश्चिच्छरीरपरिवी
तेनऊर्ध्वदेहः एकेनकश्चिदपरस्तुभुजद्वये
नतिर्यग्गतोभवतिकश्चिदवाङ्मुखोवा पा
र्श्वोपहतनगातिरेतिनिषेवकाश्चिदित्यष्ट
धागतिरिवास्यपराचनर्था संकीलकः

प्रतिछ्वरःपरिघोषजीवस्नेषूर्धबाऽचर
णैःशिरसाचयोनिं संकीलकोभवतिकी
लकवत्सकीलोदृश्यैःछ्वरैःप्रतिछ्वरःसहि
कायसंगी गछेत्तुजहृदयाशिरःसचबी
जकाह्लोयोनैोस्थितःसपरिचःपरिगेन
तल्पः। स्रपविद्धशिरायातस्सूनो ८

ति॰
दा॰
२८४
284

गीनिरपत्रवा नीलोद्भनसिराहंतिसागर्भेम
वंतोनथा गर्भास्पंदनमाधीनोद्राणाशःश्रपा
वपोद्भता भवेद्ध्यामसूतिस्त्वङ्नतात्तस्तेशि
शौ मानसागंतुभिर्मातृरूपतापैःपृथग्विधैः
गर्भोव्यापद्यतेऽत्हौव्याधिभिश्चप्रपीडितः
योनिसंवरणेसंगःऊत्हौमकालपवव

हन्युःस्त्रियंमूढगर्भायथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः
इतिमूढगर्भनिदानं अथसूतिकारोगनिदानं
वायुःप्रकुपितःकुर्यात्संरुध्यरुधिरंस्रुते सू
तायाहृच्छिरोवस्तिशूलमकलसंज्ञितं प्र
थितंपतितंगर्भेयेनोपीननमिच्छति प्र
प्रवेशोयदावायोस्तदासंरक्षणक्रिया

नि॰
दा॰
२८५
285

एतत्कृदिशूलमाथानंप्रवेशेनतत्रजायते
अंगमर्दोज्वरःकंपःपिपासागुरुगात्रता शो
थःशूलातिसारौचसूतिकारोगलक्षणं मि
थ्योपचारात्संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात्
सूतिकायाश्चयेरोगाजायंतेदारुणाःस्तुताः
ज्वरातिसारशोथाःस्युःशूलनाहबलक्षयाः

हल्लासवर्णंपीतंराजिमत्पित्तसंचितं कफ
दुष्टघनंतोयेनिमज्जतिसपिच्छिलं हिलि
गंद्वंद्वजंविद्यात्सर्वलिंगंत्रिदोषजं स्रुड
हेवांतुनिह्निमसेकीभवतिपांडुरं रस
प्रसादोमधुरापक्काहारनिमित्तजः कृ
त्स्नदेहेतुसंप्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते

नि॰
दा॰
२८७

287

इतिस्त्रीक्षीरनिदानं अथबालरोगनिदानं
दंतोद्भेदश्चरोगाणांसर्वेषामपिकारणं वि
शेषाज्ज्वरविड्भेदकासछर्दिशिरोरुजः अभि
ष्यंदश्चपोथकाविसर्पाश्चजायते पृष्ठ
भंगोविरालानांवर्हिनांचशिखोद्गमे दंतो
द्भेदेश्चबालानांनहिकिंचिन्नदृश्यते वात

तेह्याहुर्विभ्रमेकायाकफवातमयोद्भवाः कृ
च्छ्रसाध्याहितेरोगाःक्षीणमांसबलाग्निभिः
तेसर्वेसूतिकायास्तुरोगास्तेचाप्युपद्रवाः
इतिसूतिकारोगनिदानं अथस्तनरोगनिदानं
सक्षीरौवाप्यदुग्धौवादोषाःप्राप्यस्त्रियःस्तनौ
प्रदूष्यमांसरुधिरेस्तनरोगायकल्पते ।

नि॰
दा॰
२८८
286

पंचानामपितेषांहिरक्तजंविद्रधिंविना ल
क्षणानिसमानानिबाह्यविद्रधिलक्षणैः
इतिस्तनरोगनिदानं अथस्त्रीरोगनिदानं गु
रुभिर्विविधैरन्नैर्ईषैर्दोषैःप्रहर्षितैः स्त्री
रंध्याख्याःकुमारस्यनानारोगायकल्पते क
षायंसलिलस्नाविस्नन्येमारुतनहर्षितं क

इदंक्षीरशृतंत्वंपिबन्वातगदातुरः श्याम
स्वरःकृशांगःस्याद्दृढविण्मूत्रमारुतः पि
त्तइदंक्षीरशृतंत्वंपिबत्पित्तगदातुरः स्विन्नो
भिन्नेमलोबालःकामलापित्तरोगवान् त्व
ग्भालकृशसर्वांगःपित्तइदंपयःपिबान्
कफइदंपिबन्नीरंलालालःश्लेष्मरोगवान्

नि॰
द्वा॰
२८८

288

निद्रार्दितोजडःसूनवक्त्रात्तच्छदनःशिशुः
शिशोस्तीव्रांमनीषांचरोदनाल्लक्षयेद्गे हो
तांस्यगानिसंधीश्वपश्पेयत्नान्मुडमेडः ऊ
रूणाकःहीरदोषाच्छिसूनामेववर्त्मनि जा
यतेनेननत्नेत्रंकेडुरंचस्रवेन्मडः शिशुः
ऊर्याल्ललाटात्तिकूटनामसावचर्षणं न

शाङ्कोर्कप्रभांदृहुंनवत्नोंमीलनदत्तमः मातुः
ऊमारोगार्भिण्याःस्तनंप्रायःपिवन्नपि का
माग्निमादवमधुतेंद्राकाश्यपोहचिभ्रमैः यु
ज्यतेकोष्टहृद्गावतमाङःपाणिगर्भिके रो
गेपरिभवाख्येवऊर्याज्जाग्निदीपने ता
लुःमांसेकफःऊडःऊरुतेतालुकंठके

नि॰
दा॰
२८९
289

तेनतालप्रदेशस्यनिम्नताम्भिजायते ताल
पाकेस्तनहेषः कृष्णान्पानेशाकद्भवः स्कं
न्धिकर्णास्यकजाग्रीवाचोर्ध्वगतावमिः विस
र्पस्त्वशिश्नोः घ्राणनाशनोवस्तिशीर्षजा: प
मवर्णामस्राप्रमोरोगोदोषत्रयोद्भवः स्फ़ू
गाभ्यांहृदयंयातिहृदयाद्वाग्रदंव्रजेत् ह्

द्रोगेवकथितेव्रजगल्पाहिपूतने त्वरा
याव्यायय:सर्वैमहांतोयेपुरेरिता: बाल
देहंपितेनद्दह्विज्ञेयाःऊशालेसदा त्राणा
डुह्विजनेबाल:त्राणात्रस्यतिरोदिति न
त्विद्वैनैमीरयतिधात्रीमात्मानमेवच ऊ
र्धंतिरीहानेदंता:त्वोदन्तऊजतिज्रंभते

नि॰ हा॰ २९॰

290

ध्रुवौ त्रिपत्निदं तो ऽहंफेनवमन्तिचासकृत्
ह्रामोतिनिशिजागर्त्तिपुलोगोभिन्नविट्स्वरः
मत्स्यशोणितगंधिस्वनवन्नातियथापुरा मा
मान्यग्रहग्रहृष्टोनोलक्षणं समुदाहृतं पक
नेत्रस्यगात्रस्यस्नावःस्यंदनकंपने ग्रथ
दृष्टानिरीक्षीनवक्त्रास्येरक्तगंधिकः द

तोंरवदतिविभ्रमस्तःस्तन्येनैवाभिनंदति स्कं
दग्रहग्रहीतानांरोदनंवाल्पमेवच नष्ट
संज्ञोवमेत्फेनंसंज्ञावानतिरोदिति पू
यशोणितगंधित्वंस्कंधापस्मारलक्षणं स्व
स्तांगोभयचकितोविहंगगंधिःसंज्ञाविभ्रण
परिपीडितःसमंतात् स्फोटैश्चप्रचिततनुःस

दाहपाकैःविज्ञेयोभवतिशिशुःस्तनःशाक्न
न्या व्रणैःस्फोटैश्चितंगात्रंपंकगंधंस्ववेदस्क
भिन्नवर्चाज्वरीदाहीरेवतीग्रहलक्षणं अती
सारोज्वरस्तृष्णातिर्यग्वीक्षणरोदनं ल्लन्य
हेघोतिसारस्थगंधपूतनयाभवेत् वेप
नेकासनेह्नीणोनेत्ररोगोविगंधिना ।

बंधतीसारयुक्तश्चशीतपूतनयाशिशुः प्र

सन्नवर्णोवदनःसिराभिरभिसंहतः मूत्र

गंधिश्चबह्वाशीसुखमंडितिकायहे छि

द्रिःस्पंदनकंठस्यशोषमूर्छाविगाथिता ऊ

र्धंपश्येद्दशाहंतान्नैगमेषाग्रहंवदेत् इतिबा

लरोगनिदानं अथविषनिदानं स्थावरंज

नि॰ गमंचैवहिविधंविषमुच्यते मूलाद्यात्मकमा
दा॰ धंस्यात्स्वंसर्पादिसंभवं निद्रातंद्राक्लमेदाहं
२९२ सपाकेलोमहर्षणं शोथंचैवाभिसारंचजं
292 गमेजंगमंविषं स्थावरंत्वज्वरंहिक्कादं
तहर्षंगलग्रहं ॥ फेनवंभ्यरुचिश्वा
संमूर्छांचजंगमेविषं ॥ ।

इतितज्ज्ञोमनुष्याणांवाक्चेष्टामुखवैकृतैः
जानीयाद्विप्रदातारंमन्तेलिंगैश्चबुद्धिमान्
नदद्याडजरंप्रष्टोविवर्द्धमौहमेतिच श्र
पार्श्वंबडसंकीर्णंभाषतेवापिमूढवत्
हसन्नकस्मादास्फोटेदंगुलीभिर्लिखेन्मही
वेपथुश्चास्यभवतित्रस्तश्चैककराद्विते

नि॰
दा॰
२९३
293

विवर्णवक्त्रोव्याभग्ननखैः किंविछिन्नत्वचि
श्वालभेनासनंदीनः करणेचशिरोमहान्
वर्तनेविपरीतेचविषदानाविचेतनः उद्दे
ष्टनेंस्थूलविषेप्रलापोमोहएवच ज्वंभ
नेलेखनेश्वासोज्ञेयंपत्रविशोषच मु
कष्णेष्टः फलविषैःप्रलापोमोहएवच

भवेत्सुख्याविषैक्षुदिराध्यानेःश्वासपवच त्व
क्तारतिर्यासाविषैमूर्छादाहश्वतालति श्रा
येणकालवानीनिविषाण्येतानिनिदिशेत्
सयःहतंपश्यनेयस्यजंतोःस्ववेदकंपश्य
तेवाप्यभीतंहृस्तीभूतंलिकिनमस्यर्थेपृति
हतंमासंपश्यीयतेयस्यवापि ॥ तस्मात्

नि॰
दा॰
२९४

294

क्षीजरादाहौचयस्यादिप्याहृतंमनुज्ञेनंव्यवसे
त् लिंगान्येतान्यत्रज्ञयादमिवैद्याणेविधेयस्य
दत्तंप्रसादात् वातपित्तकफात्मानोभोगिमंड
लराजिलाः यथाक्रमंसमाख्यातं[illegible]तराहंद्वद्रू
पिणः दंशोभोगिकृतःकृशः सर्ववातविकारकृ
त् पीतोमंडलजःशोथोमृदुपित्तविकारवात्

राजिलोस्योभवेदंष्ट्राःस्थिरश्शोफश्चपिच्छिलः
पाण्डुःस्निग्धोतिसान्द्रास्रकसर्पिश्लेष्मविकारकृत
श्वभ्रस्यदेवायतनश्मशानवल्मीकसंध्यासुचतु
ष्पथेषु याम्येवदंष्ट्राःपरिवर्जनीयाशंखेसिराम
र्माणियेचदष्टाः दर्वीकराणांविषमाशुपातिस
र्वाणिचोष्णेद्विगुणीभवंति अजीर्णेपितप्त

नि॰
द्वा॰
२९५
295

मपीडितेषुबालेषुवृद्धेषुबुभुक्षितेषु जीर्णेन्न
तेमेहिनिकृष्टदुष्टे वृद्धेबलेगर्भवतीषुचापि
शस्त्रहतेयस्यनरक्तमस्यराज्योशाताभिश्चन
संभवंति शीताभिरद्भिश्चनरोमहर्षो विषाभि
भूतंपरिवर्जयेत्तं जिह्वांश्रुवंयस्यचकेशशातो
नासावसादश्चसकंठभंगः कृष्णःसरक्तःश्वयु

गुह्यदेशोह्रस्वोःस्थिरंचविवर्जनीयाः वो
तिःचनायस्यानिरीतिवक्राङ्गंस्तवेहर्यमथश्च
यस्य देहाभिघातास्वतरश्वयस्तेवापिवैद्यः
परिवर्जयेत उन्मत्तमत्यर्थंस्तुपडुतेचहीनस्व
रंवाप्यथवाविवर्णं सारिहमत्यर्थमवेगितं
वजस्यान्तरंतत्रनकर्मकुर्यात् जीर्णविद्यग्रो

नि॰
दा॰
२९८

296

षपिभिर्हतंवादावाग्निवातातपशोषितंवा
स्वभावतोवागुणविप्रहीनंविषंहिदूषीवि
षतामुपैति वीर्याल्पभावान्ननिपातयेत्तंक
फान्वितंवर्षगणानुबन्धि तेनार्दितोभिन्नपु
रीषवर्णोविगंधवैरस्ययुतःपिपासी मूर्छां
भ्रमंगद्गदवाग्वमीचविचेष्टमानोरति

माप्नुयाद्वा आमाशयस्थेकफवातरोगाः पक्वा

शयस्थेतिलपित्तरोगाः भवेत्समुद्भवस्ताशिरो

रुहांगोविलूनपक्षस्तुयथाविहंगः स्थिरंव

मादिशुष्यवायव्योक्तान्करोतिधातुप्रभवा

न्विकारान् कोपंचपष्टीनानिलड्दिनेषुया

त्यासुपूर्वंक्षणएजनस्यलिंगं निद्रागुरुत्वंच

नि॰
दा॰
२९७
297

विज्रंभणंचविस्मेषहर्षावथ्वांगमेदः ततः
करोत्यन्नमदाविकारौचारोचकंमेडलञ्जष्ट
जन्मा मांमसन्नयंपादकरस्यशोथ्यंमूर्छांन
ष्याछेदिमथ्यातिसारं हृषीविघंस्यामसत्वाञ्व
रांस्थञ्जयाश्चहिंडिंजठरस्यचापि उन्मादमन्य
जनयेतथान्यदानाह मन्यतन्नयेत्तस्थके

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः
यस्मात्संदूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतं
साध्यमात्मवतो सद्यो याप्यं संवत्सरोषितो
दूषीविषमसाध्यं तु क्षीणस्याहितसेविनः
सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानांगजांमलान्
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरांप्रयच्छंत्यन्नमिश्रितान्

नि॰
दा॰
२९८
298

नैःस्यात्पांडुःकृशोल्पाग्निर्गीरश्वासोपजायते
मर्मघ्नधंसनाध्मानेहृल्लपाछोफलक्षणाम्
जठरग्रहणीदोषंयक्ष्मागुल्मःक्षयोज्वरः
एवंविधस्यचान्यस्यव्याधेर्लिंगानिदर्शयेत्
यस्माद्धन्नेत्रणांश्रामासुनेःप्रस्वेदबिंदवः त
स्माद्धनाश्चभाष्यंतेसंख्येयानाश्चषोडश ता

भिर्देहेदंष्ट्राशोथः प्रवृत्तिः क्षतस्रवा ज्वरो

दाहोतिसारस्तृगदास्तृष्णास्त्रिदोषजः पिडि

काविविधाकामंडलानिमहांतिच शोथा

महंतोमरदवोरक्ताः श्यावाश्चलालास्तथा सा

मान्यं सर्वलूतानामेतद्दादंष्ट्रालक्षणं दे

शामध्येतयत्त्वसंश्यावंवाजालकावृते

नि॰
दा॰
२९९
299

ऊर्ध्वाकृतिर्भृशं पाकक्लेद शोथज्वरान्विते ह
षीविषाभिभूतानाभिर्लूतानाभिर्दष्टमादिशेत् शो
था: श्वेतासिता रक्ता: पीतजा: पिडकाज्वर: प्रा
णांतिकोभवेद्दाह: श्वासहिक्काशिरोग्रहा: प्रा
देशाद्धोणितं पांडुमंडलानिज्वरोरुचि: लोम
हर्षश्चदाहश्चाप्याद्यदष्टमीविमादिते मूर्छांग

शोथश्चैववर्णपक्लेदमंदाकचिज्वरः शिरो
गुरुत्वंलालास्रछर्दिःश्वासासाध्यहृषिकैः
कार्श्यंपश्यावाकणांत्वंवानानावर्णत्वमेवच
मोहोप्यवर्चसोभेदोदहस्सहाकिलासकैः
दहत्यग्निरिवादौतुभिन्नतीवोर्ध्वमाशुच ह
स्त्रिकस्पविषंयातिपश्चाद्दंशोतुतिष्ठति

नि॰
दा॰
३०॰
३८

दृष्टोमाप्यस्त्वक्नासाणरसनोपहतोनरः मां
सैःपतद्भिरप्यर्थवेदनार्त्तोजहात्यसून् विस
र्पैःश्वयथुःशूलैज्वरछर्दिरथापिच लक्षणं
कणभेदंदेहेदंशाश्चेवावशीर्यन्ते स्पृष्टरोमाच
लिंगेनस्तहलिंगोभ्रशान्तिमान् दुष्टःशोतोद
केनैवमिक्त्वालिंगानिमन्यते पकदंष्ट्रादितः

भूनःसहजःपीतकस्वघा छिंदिर्निद्वाचसवि
धैर्मैर्द्रूकैर्दष्लल्लणे मतृस्यास्त्वसविघाःऊ
युदाहंषणोवंरुजंतथ्या कंदूषणोघंत्स्वरंम्हूब्धी
सविघाथ्वजलौकसः विदाहंम्बयुधुनोदंस्वे
दंचग्रहगोथिका दंशोस्वदंरुजंदाहंऊयीब्ध
तपदीविधं कंदूमांमघकैरीघब्धोफःस्यामं

नि॰
दा॰
३०१
301

दवेदनः ॥ मसाध्यकीटसदृशामसार्थंमपक
हन्ते सद्यः प्रस्राविणीश्वपाकादाहमूर्छाज्व
रान्विता पिडकामालिकादंष्ट्रोन्नतांसान्नस्य
पिकामहलन् चतम्राङ्घ्रिविपाङ्घ्रिवीनखवदंनन्
नेचयन् सूयनेपपुपतेचापिसवतिज्वरय
त्यपि ॥ प्रमन्नदोषंप्रकृतिहिंयास्या।

मन्नाभिकामंसममभूत्रविहं प्रसन्नवर्णोद्वि
यचिनचेहंवैयोवगाछेदविषमत्तुष्यन् ३
तिकाखिनिष्णयेविषनिदाने ज्वरातिसारौ
ग्रहणीहृद्रोगोजीर्णविषूचिका अलसश्चावि
लंबीचक्रिमिकुकपांडुकामलाः हलीमकं
रक्तपित्तंराजयक्ष्मउरक्षितं कासोहिक्का

नि॰
दा॰
३॰२
३०२

सहश्वासैः स्वरभेदस्त्वरोचकाः छर्दिस्तृ
ष्णा च मूर्छा पाण्डुरोगा पानात्ययादयः दाह
स्त्वसृदन्मादश्चापस्मारो निलामयः वा
तरक्तमूरुस्तंभोश्मवाश्मरी पस्मरोऽथ मूलक
पक्तिजं शूलमानाहमुदावर्तानिगुल्मकफ
हृद्रोगोमूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातानामश्मरी

प्रमेहोमधुमेहश्चपिडकाचप्रमेहजा मे
दोदोषोदरंशोथवृद्धिश्चगलगंडकः कं
डमालापचीग्रंथिरर्बुदंश्लीपदंतनः विद्र
धिव्रणशोथश्चद्वौव्रणौभग्ननाडिके भगं
दरापदंशौचशूकदोषास्त्वगामयाः शी
तपित्तमुदंदश्चकोठश्चैवाम्लपैत्तिकाः

नि॰
दा॰
३०३
303

विमर्दश्च सविस्फोटः सरोमन्तिमसूरिकाः
ह्रस्वकर्णानासाह्निशिरःस्त्रीबालकामयाः
विषंचेति समुद्देशोकारिविनिश्चयसंग्रहः स
भाषितं यत्र यदस्ति किंचित्तत्सर्वमेकीकृत
मत्र यत्नात् विनिश्चये सर्वरुजानराणांस
माधवेनेंदुकरात्मजेन यत्कृतं सुकृतेनकिं

चिकित्सकैर्नैकरुग्विनिश्चयं मुक्तं जनवत्से
ननित्यमानकर्मनिते इतिश्रीवैद्यचूडाम
णिमाधवविरचितोरुग्विनिश्चयनिदानः
समाप्तः ॥ सं· ८९ ४५ माघ वदि न
वमि लिखितं तोतकौलनि ॥

